

С. І. ІВЧЕНКО
ДЕРЕВА-ПАМ'ЯТНИКИ

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА ЛІТЕРАТУРА

С. І. ІВЧЕНКО

ДЕРЕВА—ПАМ'ЯТНИКИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» · КИЇВ—1967

Славна наша земля і неповторною чарівницею-природою і багатющою історією. То ж, мабуть, не знайти байдужого до прадавніх велетнів-дубів, віковічних золотавих лип та багатьох інших дерев-пам'ятників, що поєднали в собі і красу природи, і подих історії.

Автор розповідь про дерева Ілліча, поведе нас під шата дерев, що «бачили, чули» Сковороду і Шевченка, Пушкіна і Гоголя, Богдана Хмельницького і Олександра Суворова, Франка і Коцюбинського...

Цікаві, своєрідні і дорогі нам ці живі пам'ятники.

Розрахована на широке коло читачів.

581.5

I-25

ДЕРЕВА ІЛЛІЧА

«Між червонуватими стовбурами сосен, видимий з усіх боків, темнів величезний, поточений чорними дуплами дуб-титан. Його могутній, обпалений багатьма грозами стовбур був у кількох місцях забинтований брезентом, вкритий смоляними пластирами, та велетенська, наче з чавуну відлита, крона все ще золотилася пишним полум'яніючим багряними білками листям.

— Який богатир! — захоплено сказав Ленін, вказуючи на дуб.— Справжній Ілля Муромець! Бачите, яка махина. Садівник запевняє, що йому 800 років. Завидний вік!»

Пам'ятаєте ці рядки з роману Віталія Закруткина «Створення світу»?

Автор не вдавався тут до художньої вигадки. Дуб-велетень, яким захоплювався Володимир Ілліч, зберігся й досі. Він росте в парку старовинної підмосковної садиби в Горках.

З хвилюванням знайомляться відвідувачі з будинком, що став меморіальним музеєм, його унікальними експонатами. Не поспішаючи, спускаються вони по східцях головного входу і прямують на центральну алею старого парку. Недалеко височить дуб-богатир. Могутній стовбур його має в діаметрі понад 2,5 м. Дерево досягає висоти семиповерхового будинку.

Спеціалісти вивчили це унікальне за довговічністю і розмірами дерево і дійшли до висновку, що його вік перевищує 800 років.

Рідкісний пам'ятник природи, пов'язаний з дорогим ім'ям Володимира Ілліча Леніна, старанно доглядають. Дуб, ще за вказівками Ілліча, скріпленний спеціальними тросами. Дупла старанно заліплені цементом. Є надія, що він житиме ще багато років.

У парку, де Володимир Ілліч відпочивав і думав про долю нашої країни, збереглося багато інших дерев — його сучасників. Тут і голуба ялина, і модрина сибірська, і туя, і липа шумлять обабіч алеї, яку любив Володимир Ілліч. А он за галявиною групами стоять золотокорі сосни, розбіглися по зеленому килиму біляві берізки, пломеніють яскраво-червоними фарбами плоди горобини. Повесні заповняють все навкруги запашним цвітом чермха та бузок. В затишному куточку ростуть і звичайні вишні, старі, вузлуваті, але дорогі кожному з нас.

Ці вишні мають славу історію. Восени 1923 року прибули у Горки делегати глухівських ткачів. Вони й привезли разом з листом від робітників 15 вишневих саджанців. Був уже початок листопада і мало хто думав, що так пізно посаджені вишні приживуться. Ілліч був дуже зворушений цим дорогоцінним подарунком. Незважаючи на хворобу, він піклувався, щоб деревця зразу ж посадили та надійно захистили стовбурці на зиму, радив вибрати для вишень кращий куточок парку. Леніну не довелося побачити їх весною, коли деревця дружно розпустили бруньки. Тепер вони рясно цвітуть, вкриваються щороку темно-червоними плодами.

«Володимир Ілліч дуже бережливо ставився до живої природи,— згадує особистий шофер В. І. Леніна Степан Казимирович

Гіль,— і намагався прищепити таке ж ставлення до неї людям, що його оточували»¹.

С. К. Гіль розповідає як реагував Ілліч на безпідставне нищення дерев, зокрема в Сокольниках та парку в Горках, вимагаючи суворо покарати винних. Цікавий факт любовного ставлення Ілліча до рослин доніс нам у своїх спогадах робітник Сестрорецького заводу Микола Олександрович Ємельянов².

Переховуючись від переслідувань поліції в будиночку Ємельянова в Розливі влітку 1917 року, В. І. Ленін багато працював. Одного разу його відірвав від роботи стурбований голос Миколи Олександровича, що докоряв своїм синам Колі, Сергію і Толі. Хлопчики ходили в сусідній ліс збирати ягоди і принесли звідти молодий дубок, щоб посадити його у себе в садку.

— Хіба ви не знаєте, що влітку не пересаджують дерев, що це роблять восени або весною? — гнівався на хлопчиків батько.

Володимир Ілліч, покинувши роботу, поспішив хлопчикам на допомогу. Тепло посміхнувшись, він запевнив М. О. Ємельянова, що разом з хлопчиками закладе дослід літнього садіння дубів. Діти гаряче підтримали В. І. Леніна. І хоч невдоволений батько висловив сумнів з приводу успіху такого досліду, та все ж пом'якшав і зрештою погодився, бо іншого виходу не було. Діти швидко принесли лопату і завзято заходилися копати ямку. Володимир Ілліч допомагав їм, а перед садінням згадав, що землі під коріння треба принести з лісу, а деревце слід орієнтувати відносно сторін світу так, як воно росло на попередньому місці. Нарешті саджанець опустили в ямку, корінці обережно розрівняли, засипали і обтоптали. З допомогою Ілліча діти швидко завершили роботу, а коли деревце було посаджене, всі по черзі принесли по

¹ С. К. Гиль. Шесть лет с В. И. Лениным, М., «Московский рабочий», 1956.

² Див.: «Пионер», 1960, № 4.

відру води і полили його. Ілліч разом з хлопчиками обережно обірвав на дубку всі листочки, щоб він краще прижився на новому місці.

— Тепер будемо спостерігати,— сказав Володимир Ілліч хлопцям.— Може принесемо науці користь,— по-змовницькому примруживши око, додав він веселим дітям.

З того часу минуло 50 років. Дубок став великим міцним деревом, зеленіє, росте в садибі М. О. Ємельянова у Розливі, де тепер музей В. І. Леніна.

Щорік квітне, набирається сили й жива пам'ятка Іллічу серед широкого українського степу.

Суворої зими 1924 року лісівники Володимирівського дослідного лісництва, що на Миколаївщині, вирішили посадити в голому степу Ленінський ліс. Всім хотілося, щоб цей жи-

Ленінський ліс на Миколаївщині біля с. Володимирівки.

вий пам'ятник був і величним, і стійким проти злих суховіїв, і довговічним. Тож гаряче й обговорювалось, де посадити пам'ятний ліс і, головне, якими породами дерев. Бо ж кожному лісівникові добре відомо, що степ не дуже охоче вживається з лісом.

Одні пропонували використати молоді дубки, інші — ясени, чи клени, були й такі, що стояли за степову улюбленицю — білу акацію.

Та всіх об'єднала думка молодого науковця Олексія Савича Савельєва:

— Створимо Ленінський ліс з дерев-воїнів і дерев-друзів,— сказав він.

Тих, хто б не знав рослини з оцим незвичним подвійним ім'ям, тут не було. Вже котрий рік, допитливо вивчаючи дивну переселенку з далекої Америки — гледичію, лісівники-науковці впевнилися, що вона цілком виправдовує обидві назви, які спершу викликали стільки суперечок.

Історія їх пов'язана з невеличкою посилочкою, що невідомо якими дивами дісталася сюди через безліч перепон в перші роки Радянської влади з Америки. В пакуночку разом з цупким, коричневим насінням була й листівка.

Американський лісівник, посылаючи насіння гледичії своїм українським колегам і подаючи поради щодо його властивостей, додав на закінчення: «Це дерево ми часто називаємо «деревом-воїном», «деревом-фортецею», «деревом-другом». Воно дуже нагадує мені вашу країну, яка ощетинилася численними багнетами проти ворогів і цілком щира до своїх друзів».

Справедливість такої оцінки гледичії стала зрозумілою, коли її виростили.

Чимало зусиль доклали сотні людей, з любов'ю створюючи Ленінський гледичієвий ліс, старанно доглядали кожне деревце.

От і красується тепер цей своєрідний живий пам'ятник серед

степоу. Подивується кожен і озброєнню високих струнких гледичій, стовбури яких «з ніг до голови» густо увішані міцними, майже півметровими багнетами-колючками.

Чому не дерево-воїн, чому не фортеця? Та це тільки проти недругів. Для друзів кожне дерево гледичії, як і увесь ліс в цілому, до краю виповнена скриня дарунків. Тут і рідкісна своїми якостями гледичієва деревина, і щедрі збори цілющого гледичієвого меду, і багаті сінокоси серед гледичієвого лісу, і дивне збагачення гледичією поживними речовинами ґрунтів... Словом, справжнє дерево-друг!

До півсторичного віку наближається Ленінський ліс на Миколаївщині, а дерева в ньому тільки починають досягати зрілості. Довго ще буде зеленіти він на радість людям: веселий, світлий, дорогий.

ПОБРАТИМ ЗАПОРОЖЦІВ

Стугоніла земля під копитами несамовитої орди. Курява грізною хмарею закрила сонце, а перетяти шлях оцій страшній навалі було не сила. Все запорізьке військо боронило рідну землю від ворогів.

То ж і у Верхній Хортиці — одному з козацьких форпостів — залишився лиш один старий зраний в походах козак-запорожець.

Багато днів ходив він поволі поміж спорожнілими, незвично тихими куреннями, доглядаючи нехитре козацьке майно. По завершенні обходу підсаджувався до кремезного кучерявого велетня — дуба, що ріс посеред табору і, наче вітаючись, питав:

— Коли вже наші повернуться?

Дуб на це, здається, турботливо заспокоюючи козака, лагідно відповідав шелестом листя,

І ніщо більше не порушувало степового спокою. Аж до осіннього дня...

Молодо стрепенувся старий запорожець, пізнавши войовниче завивання орди. Кинувся назустріч, до земляного валу, зготувався до бою.

Один, другий... п'ятий бусурманин упали від гострої козацької шаблі, хоч зупинити цю саранчу він не міг.

Хвиля за хвилею накочувалась орда на самотнього воїна. Пронизаний стрілами, стікаючи кров'ю, боровився козак, напружуючи останні зусилля.

— Допоможи! — тільки й устиг кинути дубові, падаючи на землю.

Ще мить тому спокійний з ледь чутним шепотом листу дуб враз загойдав грізно вітами. Могутній переказ грому водночас із сліпучою блискавицею перетяли небо із краю в край. Шаленіюча хмелем майже здобутої перемоги орда впала з остраху в їдку пилюку. Порятунку їй вже не було. Розбурхане дубове верхов'іття ще мить тому обважніле вражаєм сипонуло на ворогів тисячі смертоносних куль-жолудів.

Ні один з завойовників не залишився живий.

Небачене видовище справедливої помсти постало перед запорожцями, що повернулися невдовзі з походу. Скільки сягало око поле навколо табору вкрили ворожі трупи, над якими вже поралися ворони.

Кожен, хто завітає у Верхню Хортицю, почує оцю легенду, або й кілька її варіантів.

Легендарний Запорізький дуб, як охрестили його з тих часів козаки, щорік все більш мужнів та розростався.

Коли доведеться вам їхати вулицями невеликого придніпровського містечка Верхньої Хортиці, поблизу Запоріжжя, не поминіть дороговказ, що нагадує своєю формою козацьку шаблю з написом «До Запорізького дуба».

Розлога, кучерява крона велетня, в порівнянні з яким звичайні дерева — карлики, гордо височить посеред містечка.

Дуже тісно п'ятнадцятьом його стовбурам, що розмістилися колом на товстелезному приземкуватому штаббі. Немов пальці дужої руки казкового гіганта, підтримують вони густу, величаву крону.

Скільки минуло часу; скільки відшуміло подій біля цього дерева...

Фахівці сходяться на тому, що вік його сягає вже за 700 років. Тож довелося йому бути свідком часів, коли гриміла козацька слава, і пізнати страхіття татаро-монгольської навали.

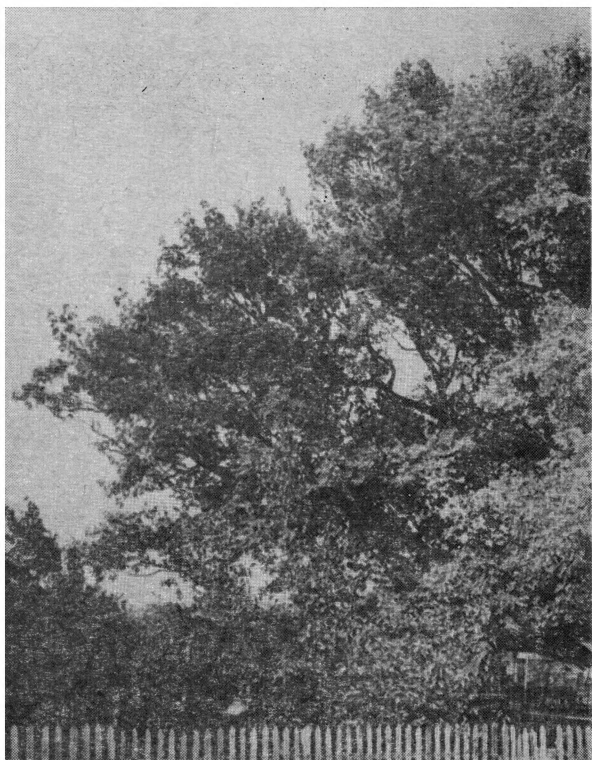
Та хіба ж можна згадати все, що сталося на довгому віку цього богатиря із Верхньої Хортиці?

Вчені-лісівники стверджують, що в далекі часи наші степи були вкриті віковими дібровами. От і лишився тепер їх ветеран, немов найстійкіший і найхоробріший воїн, що вистояв у жорстокій борні і красується собі, хоч би що, серед безкраїх степових просторів.

Підійшовши до нього ближче, неодмінно замилуєтесь сувою чарівністю й величчю його постави. «Запорізький дуб — пам'ятник природи XIII віку» — прочитаєте на меморіальній дошці. Зверніть увагу на його зріст. Він сягає вгору, як це стверджує напис, 36 м, а кучерява шапка-крона розмахнулася в боки на 43 м. Спробуйте обійняти його. Це під силу хіба що 5 чоловікам.

Могутній титан овіяний не одною легендою. Кажуть, що шанований запорізькими козаками дуб був для них «святим» місцем. Під дубом вирішувались найважливіші справи, шикувалися загони перед походами, виголошувалися напутні промови, весело святкували козаки щасливе повернення з далеких походів.

Кажуть, що саме тут збирав своє військо для боротьби з польською шляхтою і Богдан Хмельницький, а виступаючи в по-

Запорізький дуб у м. Верхня Хортиця.

Делегація з Індії біля Запорізького дуба.

хід, звертався до своїх лицарів з закликом бути в бою такими міцними і непохитними як цей дуб.

Жителі Верхньої Хортиці розкажуть вам і про те, як у прохолодній тіні дуба великий натовп козаків-запорожців складав відомого листа турецькому султанові... Могутній козацький регіт

було чути за багато верст і навіть дуб не втримувався, похитувався.

Незлічені бурі і негоди зустрічав своїми богатирськими грудьми дуб-велетень за довге життя, та хіба ж вони йому перешкода.

Зеленіє, квітує, рясно вкривається майже щороку жолудями. А поруч — скромна козацька криниця з чистою джерельною водою.

Мабуть, ще багато побачить на своєму віку цей нестаріючий витвір природи.

ЖИВИЙ МОНУМЕНТ

Широким чумацьким шляхом, що губився у блакитній далині, квапливо йшла худорлява, поважного віку людина. Сіра свитина, підперезана дешевим червоним поясом, невелика полотняна торбина за плечима і проста кленова палиця — все її спорядження. Мабуть, далека дорога залишилася позаду: чоло в подорожнього спітніле, одяг припав пилом, він спирається на палицю.

Стара розлога липа, що розпустила пахуче гілля обабіч шляху, тихим шелестом дрібного листу запрошувала стомленого до себе в гості.

Скільки таких дерев давали притулок в прохолодній тіні, вкривали від дощу густолистими вітами, надихали творчими силами мандрівного вчителя і видатного філософа Григорія Савича Сковороду. Адже не перший, а вже двадцять восьмий рік мандрував він просторами української землі.

Безліч доріг пройшов Сковорода, несучи трудовому людові науку й правду, оспівуючи горе й радість знедоленого народу: де словами, а де й плачем нерозлучної своєї супутниці — сопілки.

Ось і тепер не відмовився б відпочити під запашною липою, слухаючи трудову бджолину музику і вдихаючи медовий бальзам. Та чимало шляху ще попереду. Скільки вже днів старий і хворий мандрівник, напружуючи останні зусилля, долаючи нелегку дорогу, поспішає з-під далекого Орла, де гостював у російського друга в Хотетові. А треба ж віддати, чує серце, останню шану своєму улюбленцеві на рідній Україні.

Не довіряючи собі, скорочуючи шлях, не заходив навіть у дорогий Харків і милу Гусинку. Недалеко вже й Пан-Іванівка. Та чи ж стане сили дійти?

У вечірніх сутінках замайоріли рідні контури темно-зелених вітів. Не йшов уже, а летів. Розкинувши руки, припав до могутнього стовбура, голубив віковічне шорстке тіло велетня, а з душі вирвалася журлива українська пісня. Попливла-полинула вона понад притихлим вечірнім селом, понад широким ставом.

І всі вже в Пан-Іванівці знали, що це він, Григорій Савич Скворода — щедрий учитель і мудрий наставник, знову завітав до зеленого друга. Не знали лиш, що тепер назавжди...

Мало не на двісті років постарів з того часу п'ятсотрічний зелений побратим видатного українського філософа. А люди ще й тепер переказують з багатьма подробицями, ніби було це днями, як Григорій Савич знайшов сили викопати під дубом собі могилу і заповів тут поховати. Того ж вечора він, одягши чисту білизну в найближчій від дуба селянській хаті, ліг на лаву і помер. Наче до живого, збиралися під дубом біля могили видатного філософа люди з Пан-Іванівки та навколишніх сіл. Читали його твори, говорили про свою долю, гуртувалися проти панів...

Наляканий поміщик наказав перенести останки Г. С. Сквороди з-під вікового дуба на свою садибу, а біля дуба виставити варту.

Минали часи... Колишня стара, бідна Пан-Іванівка тепер роз-

цвіла заможною колгоспною Сковородинівкою. Вдячні земляки спорудили біля могили видатного сина України величний монумент, а зеленого друга філософа свято шанують і оберігають.

Могутня крона дуба Сковороди, як його тепер звуть, піднялася на 30 м вгору. Трьохметрової товщини стовбур, хоч і зяє темними дуплами, але ще міцний і дужий.

Стара крона й пошкоджені віти надійно скріплені залізними обіддями. В роки громадянської війни німецькі окупанти намагалися знищити улюблений дуб філософа, розклавши під ним багаття. Полум'я охопило могутній стовбур, пробралось в середину дерева, та люди врятували дерево від загибелі. Старанно обе-

Дуб. Г. С. Сковороди.

рігали мешканці Сковородинівки дуба і в роки фашистської окупації.

...Стоїть, зеленіє зранений велетень на радість людям.

А поруч, на місці першої могили Г. С. Сковороди, мармуровий монумент. Шанують люди і видатного народного філософа і його могутнього зеленого друга.

ВІНОК КОБЗАРЯ

Немало шляхів сходив за своє життя полум'яний співець України Тарас Григорович Шевченко. І скрізь, куди б не закидала його доля, поет не лишався байдужим до чарівної природи, до живої, за його висловом, сяючої ризи матері-природи — рослинності.

Згадайте, як любовно оспівував він у своїх віршах верби і тополі, дуби і калину...

Багато теплих слів присвятив Кобзар зеленим друзям і в прозових творах, листуванні, майстерно і з великою насолодою малював він дерева.

Хіба без захоплення опишеш так тепло і любовно яблуню з червонобокими яблуками, «квітник незабутньої сестри», стару розлогу вербу з сухою верхівкою і сад, де пройшло босоноге безрадісне дитинство поета?

Звісно, що за сад був у кріпака Григорія Шевченка, а скільки радощів викликає згадка про нього, яким красенем постає він в уяві поета. «Да какой сад! — пише Т. Г. Шевченко в автобіографічній повісті «Княгиня». — Видал я на своем веку таки порядочные сады, как, например, уманский и петергофский, но это что за сады! Гроша не стоят в сравнении с нашим великолепным садом: густой, темный, тихий, словом, другого такого сада нет на всем свете».

Минулої осені мені випала щаслива нагода побувати в селі Шевченковому, відвідати рідну оселю поета, походити в його улюбленому саду. Час не зберіг тут нічого з господарського майна: ні бідних будівель батька Шевченка, ні старої убогої хатини, ні клуні, ні навіть згадуваного не раз поетом перелазу. Один надмогильний камінь Григорія Шевченка (зі старого, з'їденого негодою жорна) та могила поетової матері Катерини Якимівни незмінно стережуть оцю святу землю. Щедро уквітчана вона тепер трояндами і чорнобривцями, бузком і жоржинами, мальвами і айстрами...

Скільки квітух та вічнозелених рослин тут! До краю вповнивши шевченківське подвір'я, густо обступили вони з усіх боків бронзове погруддя Кобзаря і будинок-музей.

А за подвір'ям, по косогору, рясніє соковитими яблуками та грушами і сам сад. Справді було чим захоплюватись: розкішний, привабливий. А які краєвиди відкриваються звідси! На зелену леваду і тихий струмок, уставлений високими вербами, на веселі хати і аж он на ту гору, поза якою дитяча уява малого Тараса малювала залізні стовпи.

В саду такий же затишок, як і за часів Шевченка, хіба що навколишній світ неспізнано змінився та молоде покоління дерев розкинуло зелені шати.

Молоді яблуні, груші і розлогі верби, наче діти, прийнявши заповіт від своїх батьків, щедро прикрашають землю Шевченка. А серед них і калина. Лише одній їй, що широко розрослась тепер посеред левади, довелося півтораєста літ тому «бачити» білявого допитливого хлопчину. Це вона дивувала його то кремувато-зеленими парасольками квітів, то багрянцем широкого осіннього листу, то соковитою червоною ягодою. Надійно ховала калина його в гущавині од сварливої мачухи. Мабуть, саме вона зринала в уяві поета всякого разу, коли римувал в «червону калину».

В саду на косогорі зеленіє й молода рослина-новоселка, що примандрувала сюди з далекого казахського Мангишлаку. Видно, нелегко далось невеличкій вербичці таке переселення. Хоч поволі при звичається вона на рідній землі свого «хрещеного» батька — солдата Тараса, але обов'язково обживеться і завітє. Запорукою цього — її родовід, про який розмова попереду.

Зате посланець трударів Львівщини і українців з Канади — червоний дуб, посаджений поруч з бронзовим Тарасом в ювілейні шевченківські дні, почуває себе цілком впевнено.

Молодий, гінкий, щодень міцніючий дуб уособлює шану до Кобря. Він примандрував сюди з північноамериканського континенту — з Канади. Жолуді цього дуба наші земляки-українці надіслали до Львова. А вже Львов'яни, виростивши молодий дубок, привезли на шевченкову землю.

Росте в селі Шевченкове і пам'ятний дуб — уродженець наших дібров. Його посадили родичі на честь сторіччя з дня народження Тараса Григоровича, в 1914 році. Кремезному, міцному пам'ятному дубові, зраненому в роки Вітчизняної війни, недавно минуло п'ятдесят. Зараз він, виповнений життєдайних соків землі, гідно вшановує пам'ять великого земляка. Йдуть і йдуть люди, щоб вклонитися йому, наче самому поетові. А навкруги зеленіють пишні вишневі сади, виструнчилися по бульвару пірамідальні тополі, пролягли полезахисні смуги...

Це ж тільки в одному шевченковому селі!

А скільки зелених поетових друзів по всій Україні!

Ось ми стоїмо перед одним з могутніх, височених тарасових дубів, у порівнянні з яким навколишні, теж чималі, дерева здаються зовсім карликовими.

У глибині колишнього старого панського саду стоїть і другий, хоч дещо й менший, дуб-гігант.

Як багато «пережили» за свій вік ці поважні й величні свід-

ки історії, скільки б могли розповісти вони, коли б говорили. «...Село Будище недалеко від Кирилівки..., і над озером ліс великий зоветься Гупалівщиною, за те що там Залізник збивав ляхів з дерев»,— пояснював поет у примітках до поеми «Гайдамаки».

Кажуть, що і з цих дубів-велетнів «гупали» додолу бундючні ляхи, адже Гупалівщина, оспівана поетом у «Гайдамаках», зовсім поруч.

Тут недалеко і середня школа села Будище (колишній маєток пана Ангельгардта) з меморіальною дошкою. На дошці напис: «В цьому будинку Т. Г. Шевченко був слугою-козачком поміщика (1828 р.)».

За місцевими переказами, майбутній поет дуже любив ці дуби і не раз, при нагоді, малював під їх могутніми кронами, мріяв. Тут він влаштовував навіть своєрідну картинну галерею, порозвішувавши на гілках малюнки. Тарас Григорович низько вклонився їм, відвідавши Будище вже відомим поетом і художником.

Фахівці стверджують, що цим дубам понад 500 років. Вони «бачили» Тараса Григоровича вже у кількасотрічному віці.

Могутніми вони були вже й за часів Коліївщини.

Та й тепер вони «живі-здорові», хоч не раз і ушкоджувалися блискавками. Велетенські віти утворюють могутні крони, а товсті стовбури розкинулися біля землі мало не на чотири метри.

Живі сучасники Т. Г. Шевченка у великій пошані і у земляків поета, і у численних приїжджих.

Здавна в народі еднають з ім'ям Т. Г. Шевченка і могутній дуб, що височить серед будівель містечка Звенигородки. Ще 1911 року харківський професор Н. Ф. Сумцов у невеликій книжечці під назвою «Дуби Т. Г. Шевченко» вмістив фото і опис цього дерева: «Дуб широкий і розлогий, міцний і могутній, а

Дуб Т. Г. Шевченка в с. Будище на Черкащині.

навкруги все глухо, ди-ко, занехаяно... Наче на-род, поет якого творив під цим дубом, хоч і поріс бур'яном та пажитницею... але сильний внутрішніми соками і ніщо не зломить його».

Пророчими виявили-ся ці слова. Як могутній дуб, що ріс тоді на занедбаній садибі місцевого попа Ольшевсько-го, а тепер красується в добре впорядкованому парку, поруч з світ-лими будівлями район-ної поліклініки, так і народ український, звіль-нившись од багатіїв-бур'янів, шанує Кобза-ря і його зелених побратимів.

Подорожуючи на Ук-раїні уже не кріпаком, а вільним художником, Тарас Григорович зупи-нявся весною і восени 1845 року в селі Мар'ян-ському на Полтавщині. На колишній поміщиць-

кій садибі, теперішньому подвір'ї місцевого колгоспу, добре зберігся високий дуб, названий теж ім'ям поета. Старий красень обгороджений штахетами, а на меморіальній дошці напис: «Під цим дубом відпочивав великий український письменник резолюціонер-демократ Т. Г. Шевченко і написав поеми «Невільник», «Єретик» та інші (1845 р.)».

Декілька разів (в 1843, 1845, 1846 рр.) Тарас Григорович відвідав село Березова Рудка біля м. Пирятин. Улюбленим його місцем тут був глухий куточок старого парку з трьохсотрічним дубом в кінці прямої алеї.

І тепер це місце, більше ніж інші місця, люблять студенти Березоворудківського сільськогосподарського технікуму, що розмістився по-

Дуб. Т. Г. Шевченка в с. Мар'янське на Полтавщині.

руч, у колишньому поміщицькому палаці. Затишно тут під старим, але ще міцним дубом. Під його шатами завжди молодь: з книжками, з квітами, з піснями.

Кожен рік повесні молодь з любов'ю прикрашає це пам'ятне дерево портретом Т. Г. Шевченка, оповитим віночками з живих польових квітів. А в день народження поета самодіяльний хор технікуму відкриває тут свій весняний сезон пісню на слова Т. Г. Шевченка «Думи мої».

А хто не чув про славетний дуб Шевченка, що росте на Михайловій горі поблизу села Прохорівки, на Черкащині. Не раз бував поет там у свого друга і наставника М. О. Максимовича — вченого і першого ректора Київського університету. Тарас Григорович дуже любив його оселю серед гаю. До душі припав поетсві і могутній дуб, під яким він любив відпочивати і писати вірші. Немов столітній, але ще міцний дідуган, спирається цей дуб вітами на стовбури-милиці.

Яка ж молода проти нього 150-річна сучасниця поета — шовковиця, що росте в Києві на подвір'ї будинку-музею Т. Г. Шевченка на колишньому Козиному болоті. Її Тарас Григорович бачив з вікна своєї кімнати ще зовсім юною.

А подальша доля зводила його з шовковицями не раз. З цікавістю поет слухав розповідь садівника-монаха про старе дерево шовковиці біля Видубицького монастиря. Адже біографія цього дерева справді захоплююча. Ще наприкінці XV століття в монастирі прочули про дивовижне дерево, що дає корм ткачам шовкової нитки — шовкопрядам, і невдовзі відрядили до далекої Середньої Азії на пошуки спритного молодого монаха. Чутка пройшла, що там ці дерева як у нас тополі ростуть.

Долаючи безліч перепон, тільки через 8 років повернувся монах з далекої подорожі. Він і приніс пучку дрібних, наче зернята маку, жовтуватих насінин. Нетерпляче чекали сходів на-

сіння, з яких виросло і це дерево. Воно стало згодом своєрідним розсадником, з якого пішла шовковиця по Україні, а потім і по Росії. Монах-садівник повідав поетові, що сам Петро І, оглядаючи шовківничу плантацію з великим деревом у Видубицькому монастирі, дивувався майстерності мозахів у відгодівлі шовкопрядів. Є думка, що це ознайомлення і було приводом до видання Петром І відомого указу про розвиток шовківничої справи на півдні Росії.

Зацікавлений розповіддю Тарас Григорович двічі змалював дерево шовковиці (на жаль малюнки ці не збереглися), а шовковиця з часом була названа його ім'ям. Цікаво, що доля поета не раз зводила його з шовковицями і в засланні на Мангишлаці, і на Аралі, де він вклонився їм вже як старим знайомим. Такі зустрічі переносили його в думках аж до Києва.

Шовковиця Шевченка тепер росте на території Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР, де її оберігають як найстарішу праматір серед 10 тисяч видів зібраних сюди з усього світу рослин.

Милувався Кобзар і зеленим вбранням відомого парку «Софіївка» в Умані, дендропарку «Олександрія» в Білій Церкві, славнозвісних парків Петербурга, скромною зеленню села Мошни на Черкащині та інших місць, куди закидала поета неспокійна доля.

На Чернігівщині, в с. Седневі, зберігся один з найцікавіших зелених сучасників великого письменника — меморіальний парк, що носить тепер його ім'я. Високо на горі понад річкою Снов'ю, поруч з залишками старої грізної фортеці тисячолітньої давності, був маєток панів Лизогубів і парк, в якому збереглося чимало старих дерев, якими милувався поет.

Тарас Григорович бував у Седневі в розквіті творчих сил, навесні 1846 і в 1847 роках. В цей час старі велетні-дерева тільки пробуджувалися від зимового сну.

Дуб Т. Г. Шевченка в с. Прохорівці на Черкащині.

Ніжною смарагдовою зеленню лише де-не-де вкривалися засновські верболози, а з-під талого снігу пробивалися до сонця перші проліски. Всюди відчувався владний подих весни. Теплий, поривчастий вітер погойдував віти п'ятсотрічної липи, віксвого в'яза і струнких ялин, що, наче вартові, і тепер застигли біля меморіального будинку.

Поет з насолодою прогулювався тут по широкій каштановій алеї і з особливим натхненням писав вірші, малював численні краєвиди, дерева, кам'яницю.

На жаль, більшість з цих робіт не збереглася. А створена тут поема «Осика», яку з часом поет переробив і назвав «Відьмою», та передмова до нового видання «Кобзаря» дійшли до наших днів.

Шевченко написав згадану поему саме під п'ятсотрічною старою липою, що нині названа його ім'ям. Величає дерево любовно оберігається. Два товстих покручених і зрослих між собою при самій землі його стовбури утворюють величезну крону, що кожного літа вкривається золотом медових квіток.

Біля липи споруджено погруддя Кобзаря. І стоять тепер поруч ці дві ознаки народної любові — мармуровий монумент і незвичайний витвір природи — шевченкова липа.

Добре збереглися в меморіальному парку й інші дерева. Навколо будинку, в якому розмістилася тепер школа, стрункі ялини й модрина, дуби, берести, клени.

Численних відвідувачів вабить до себе цей чарівний куточок.

Шовковиця Т. Г. Шевченка на території
Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР у м. Києві.

...Кілька років тому, вражений блискавицею, загинув славнозвісний дуб Шевченка в Качанівці, що на Чернігівщині.

Поет завжди охоче приїздив сюди. Тут він напружено і плідно працював, схилювався з панськими наймитами, у вільний час відпочивав у густій діброві, а найчастіше — під велетенським дубом, що розкішно розрісся на високому крутогрібі понад ставом.

Теплими весняними вечорами він слухав спогади про перебування в Качанівці Михайла Івановича Глінки, про його заняття з співаками та музикантами кріпацького хору.

Тарас Григорович підтягував розпочату наймитами пісню. І завжди захоплено дивувався багатирській вдачі унікального велетенського дуба, називаючи його Тарасом Бульбою, або лицарем-запорожцем.

Востаннє довелось поетові відвідати Качанівку після повернення із заслання в серпні 1859 року. Цього разу Тарас Григорович ходив парком невеселий, задумливий. Побачивши дуба, сказав:

— А ти, дубе, все набираєшся сили?

Тарас Григорович підняв з землі декілька міцних зеленуватих жолудів, зважив їх на долоні й поклав до кишені.

— На згадку,— пояснив він синові хазяїна маєтку, що його супроводжував.

— То може посадимо на згадку й молодий дубок?

Шевченкові сподобалася ця пропозиція. Він пожвавішав і, поки принесли саджанець, вибрав простору зелену галявину і з радістю взявся до роботи. Дубок, як з'ясувалось, декілька років ростав кріпак-садівник з жолудя шевченкового дуба. Старанно пестив він молоді рослини у невеличкому кошику, плекаючи надію при нагоді попрохати поета своїми руками посадити це деревце. Посадивши дубок, Тарас Григорович розцілював садівни-

Липа Т. Г. Шевченка в с. Седневі на Чернігівщині.

ка і схвильовано побажав: «Дай боже, щоб нам довелося коли-небудь посидіти в тіні його гілля».

Дуб цей росте, очевидно, ще й тепер. Мешканці Качанівки вказують на декілька дерев столітнього віку. Отже, дослідникам ще належить виявити справжнього зеленого хрещеника поета.

Подібні пошуки недавно успішно завершені в Полтаві. А передували їм події столітньої давності.

Як тільки сумна звістка про смерть поета навесні 1861 року докотилася до Полтави, засмучені важкою втратою шанувальники Т. Г. Шевченка вирішили будь-що увіковічити його пам'ять. Знаючи, як ніжно він любив природу, вирішили посадити пам'ятне дерево. Почали клопотати дозвіл від губернатора. Стурбований жандармський полковник Билів таємно доповідав III відділу царської канцелярії, що полтавчани мають намір поставити пам'ятник українському автору Шевченку — дерево — «с обнесением оного палисадником». Жандармський пес доносив, що для більшої урочистості «оное дерево» полтавчани мають намір пронести через все місто.

Після довгого зволікання, губернатор зрештою дав дозвіл на садіння дерева, заборонивши усякі процесії як при садінні дерева, так і при несенні «оного» через місто.

Ось після такої підготовки і була увіковічена полтавчанами пам'ять Кобзаря, про що в червневому номері журналу «Основа» повідомлялось: «6 травня, в Полтаві, на пам'ять про Шевченка посаджений дуб (над дорогою, в саду І. Н. Гуссона). Дуб цей буде обгороджений залізними ґратами; на мідній дощечці будуть вирізьблені вірші: «Твоя дума, твоя пісня не вмере, не загине»¹.

Йшли роки. Місцеві реакціонери робили все, щоб дуб-пам'ятник був забутий. Ініціатори увічнення пам'яті Шевченка невдов-

¹ Цитата взята із журналу «Україна», № 9, 1963, стор. 20—21.

зі були заарештовані і заслані, відвідувати деревце жандарми не дозволяли. Слід його загубився...

Тільки через сто років полтавчани після тривалих, копітких пошуків виявили це дерево на садибі Полтавського технікуму плодоовочівництва (колишній сад Гуссона). Високий розкішний дуб полтавчани з гордістю показують приїжджим.

А гордістю мешканців Переяслава-Хмельницького є пишно-квіта шевченкова акація. Перед історичним музеєм (колишній будинок повітового лікаря А. О. Козачковського) стоїть це дивне дерево, що знизу має один стовбур, а вище два переплетені поміж собою.

Онук шевченкового приятеля А. О. Козачковського розповідає (зі слів свого діда), що дід разом з Тарасом Григоровичем посадили восени 1845 року два деревця акації в одну ямку, сплівши їх пагони.

Так і росте вже другий вік ця дивна ознака міцної дружби хороших людей.

У Корсунь-Шевченківському парку теж ростуть шевченкові дерева — майже двохсотрічний каштан та рідкісне дерево-гінкго.

По всій українській землі дерева сплелися в живий вінок народної шани і любові до Великого Кобзаря.

СВЯТЕ ДЕРЕВО

Безмежний казахський степ із краю в край покритий килимом білої квітучої тирси. Хоч ще й рано, а вже відчутно припікає сонце.

Все живе, поступаючись цьому сліпучому степовому володарю, сховалось, принишло, очікуючи рятівної вечірньої прохолоди.

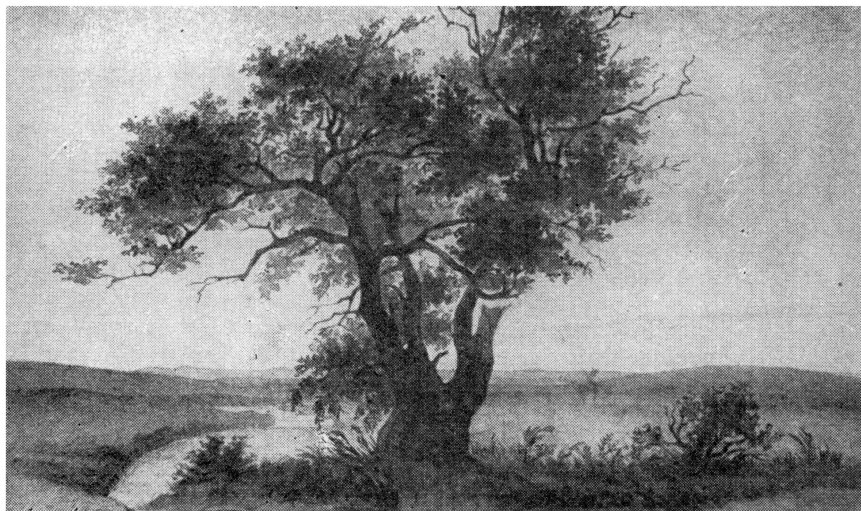
Тільки велетенський військовий караван з 3 тисяч возів та тисячі зав'ючених верблюдів, наче казкова потвора, поволі рухався степом.

Разом з ним вирушив з Орська ясного травневого ранку 1848 року й поет-засланець солдат Тарас Шевченко.

В половині переходу,— писав згодом Тарас Григорович у повісті «Близнецы»,— я заметил, люди начали отделяться от транспорта, кто на коне, а кто пешком, и все в одном направлении. Спросил о причине у ехавшего около меня башкирского тюря, и он сказал мне, указывая нагайкою на темную точку: «Мана ауля агич (здесь святое дерево)».— Это слово меня изумило. Как? В этой мертвой пустыне дерево? И уж конечно, коли оно существует, так должно быть святое. За толпою любопытных и я пустил своего Воронка. Действительно, верстах в двух от дороги, в ложбине, зеленело тополевое старое дерево. Я застал уже вокруг него порядочную толпу, с удивлением и даже (как мне казалось) с благоговением смотревшую на зеленую гостью пустыни. Вокруг дерева и на ветках его навешаны набожными киргизами кусочки разноцветных материй, ленточки, пасма крашенных лошадиных волос, и самая богатая жертва—это шкура дикой кошки, крепко привязанная к ветке. Глядя на все это, я почувствовал уважение к дикарям за их невинные жертвоприношения. Я последний уехал от дерева и долго еще оглядывался, как бы не веря виданному мною чуду. Я оглянулся еще раз и остановил коня, чтобы в последний раз полюбоваться на обоготворенного зеленого великана пустыни. Подул легкий ветерок, и великан приветливо кивнул мне своей кудрявой головою, а я, в забытти, как бы живому существу, проговорил «прощай» и тихо поехал за скрывшимся в пыли транспортом.

Від цієї пам'ятної зустрічі в степу залишилась ще й чудова акварель Святого дерева — Джан-гіс агач, зроблена Шевченком.

На фоні жовтувато-зеленого степу височить розлоге кучеряве дерево. Мабуть, багато довелося йому витримати шалених наскоків степової негоди. Та хіба вони йому завада! Зеленіє, росте собі хоч би що. Степовий буревій зламав один його стовбур, пекучі суховії висушили деякі гілки, а гордий зеленокудрий красень живе, і не одне вже століття.

Святе дерево.

Недавно мені довелося побувати біля нього. Близько години їхали ми з Орська широким степом, поки не замайоріла на обрії сріблясто-зелена півкуля його крони. І ось ми вже йдемо цілиною. Майже не лишилося її на сотні кілометрів навкруги, а навколо Тарасової тополі вдячні нащадки поета залишили незайманими кілька десятків гектарів, як заповідник. Піднялись навкруги новобудови радгоспів, молоді посадки лісосмуг, поля хвилюються морем пшениці, а серед них Святе дерево і багато легенд про нього, складені не суевірними, набожними, забитими людьми, а вільними хазяями цього, колись забутого, краю...

Кажуть, що тополя дала життя багатьом деревцям і гаям, які зеленіють тепер у степу на новобудовах.

А разом з нащадками зеленого побратима обживається в оселях цілинників й пристрасне слово Кобзаря.

До речі тут відзначити, що захоплення Тараса Григоровича Шевченка цим степовим велетнем не випадкове. Любов до старих, з мальовничими обрисами дерев притаманна його творчій біографії як художника, а мотиви увінчання пам'яті людей садінням рослин властиві поетичній і прозовій його творчості.

Малюнки «Над Дніпром», «У Києві», «Андруші», «Мангшлацький сад», «Дерево і дві дівчини» та багато інших — красномовне цьому свідчення.

Шевченко не тільки сам з насолодою їх малював, а й всіляко заохочував своїх друзів.

— Серденько моє, беріть олівець, та підемо скоріше,— говорить він мені,— згадує Катерина Юнге про Шевченка.— Я тут дерево відкрив, та ще й яке дерево!

В листі до польського художника Броніслава Залеського в 1854 році він пише: «Тебе же советую, друже мой, как можно более делать этюдов с деревьев. Не упускай случая, бог знает, придется ли другой раз провести лето в лесу».

В цьому ж листі він виказує своє захоплення природою, рослинами.

Витаю тебя на лоне девственной, торжественно прекрасной природы! Много бы и много молитв сердечных послал бы я ко престолу живого бога за один час, проведенный с тобою в дремучем сосновом лесу, под темною тенью широковетвистой, мрачной, как дума Оссиана, ели. Хорошо и, боже милый, как хорошо прошел бы этот час с тобою вместе. Мы бы выбрали хороший пункт и освещение, и нарисовали бы, по мере сил, грустную и величественную царицу лесов туманного севера.

У віршах поета чимало мотивів відзначення пам'яті окремих осіб чи подій садінням дерев.

Посадили над козаком
Явір та ялину
А в головах у дівчини
Червону калину...

Це слова з першої його поеми «Причинна».

А у вірші «Москалева криниця», написаному через 10 років, Тарас Григорович розповідає і про посадку дуба над криницею, «на прикмету проїжджаючим». Незадовго до смерті, в одному з останніх віршів, поет пише:

Посажу коло хатини
На спомин дружині
І яблоньку, і грушеньку...
На спомин єдиній.

Наче людей, палко любив поет кращі витвори природи — мальовничі дерева, а серед них чи не найглибший слід залишило Святе дерево.

Тепер воно святе для всіх шанувальників Великого Кобзаря.

ВЕРБА ТАРАСА

Наче фантастичний корабель, що виплив із середньоазіатського піщаного моря, вривався півострів Мангишлак у голубий простір Каспію. А там, де має стояти капітан цього величезного дредноута, читаємо на карті назву міста «Форт Шевченко».

Ось куди заслали царські сатрапи великого українського Кобзаря. Сім довгих літ провів у цій «незамкненій тюрмі» рядовий першого батальйону Тарас Шевченко.

Про своє важке, безрадісне життя-солдатчину поет повідав у віршах, «Щоденнику», листах. Почитаємо один з небагатьох листів, написаних ним наприкінці заслання (травень 1856) до російського художника М. Осипова.

Вы пишете мне, чтобы я вам писал о житье-бытье. Вот вам один эпизод и, заметьте—отраднейший. В 1850 г., когда меня препровождали из Орской крепости в Новопетровское укрепление, это было в октябре месяце, в Гурьеве — городке, я на улице поднял свежую вербовую палку и привез ее в укрепление и на гарнизонном огороде воткнул ее в землю, да и забыл про нее; весной уже огородник напомнил мне, сказавши, что моя палка растет. Она действительно ростки пустила; я, ну ее поливать, а она расти, и в настоящее время она будет вершков шесть толщины в диаметре и, по крайней мере, сажени три вышины, молодая и роскошная; правда, я на нее и воды немало вылил, зато теперь в свободное время и с позволения фельдфебеля жирую себе в ее густой тени. Нынешнее лето думаю нарисовать ее, разумеется, втихомолку. Она уже так толста и висока, что под карандашом Калама мог бы выйти из нее прекраснейший этюд. Вот вам один, единственный отрадный эпизод из моей монотонной, безотрадной жизни.

Верба моя часто напоминает мне легенду о раскаявшемся разбойнике.

В дремучем лесу спасался праведный отшельник, и в том же дремучем лесу свирепствовал кровожадный разбойник. Однажды приходит он со своей огромной дубиной, окованной железом, к отшельнику и просит у него исповеди, а не то, говорит, убью, если не исповедуешь меня. Делать нечего, смерть не свой брат, праведник струсил и принял, с божьей помощью, исповедывать кровожадного злодея. Но грехи его были так велики и ужасны, что он не мог сейчас же наложить на него эпитимию и просил у грешника сроку три дня для размышления и молитвы. Разбойник ушел в лес и через три дня возвратился. Ну что, говорит, старче божий, придумал ли ты что-нибудь хорошее? Придумал, отвечал праведник и вывел его из лесу в поле на высокую гору, вбил, как кол, страшную дубину в землю и велел грешнику носить ртом воду из глубокого оврага и поливать свою ужасную палицу, и тогда, говорит, отпустятся тебе грехи твои, когда из этого смертоносного орудия вырастет дерево и плод принесет. Сказавши это, праведник ушел в свою келью спастись, а грешник принялся за работу.

Прошло несколько лет, схимник забыл уже про своего духовного сына.

Однажды он в хорошую погоду вышел из леса погулять, гуляет в поле и в раздумье подошел к горе; вдруг он почувствовал чрезвычайно приятный запах, похожий на дулю¹. Праведник соблазнился этим запахом и пошел отыскивать фруктовое дерево. Долго ходил он около горы, а запах делался все сильнее и сильнее; вот он взмог на гору, и что представляется его изумленному взору? — великолепнейшее грушевое дерево, покрытое зрелыми плодами, и под деревом в тени отдыхает старец с длинною до самых пят бородою, как у св. Онуфрия. Схимник узнал в ветхом старце своего духовного сына и смиренно подошел к нему за благословением, потому что он был уже праведник больше самого схимника.

Верба моя также выросла и укрывает меня в знойный день своею густою тенью, а отпущения грехов моих нет, как нет!

Но тот был разбойник, а я, увы, сочинитель!

«Чи збереглася оця дивовижної долі верба?» — думав я по дорозі до Форта Шевченка, вже котрий раз перерічуєчи лист поета.

Коли ж літак нарешті пірнув крізь хмари і перед очима замиготіли перші кілометри голої червонуватої землі Мангішлаку, я не витримав і звернувся з цим питанням до свого сусіда по кріслу.

— Не одна верба, а цілий сад,— відповів він упевнено і показав на ілюмінатор.

Я притиснувся до холодного скла саме коли літак розвертався: внизу розкинулося невелике місто, а в центрі його зеленів округлий облямований білою каймою величезний квітник.

Оце і був меморіальний «Сад-заповідник Т. Г. Шевченка», а в часи поета-засланця солдатський город Новопетровського укріплення.

Вже стоячи біля просторих, добре оздоблених воріт заповідного саду, увінчаних великим портретом Т. Г. Шевченка, я здо-

¹ Поширений на Україні сорт груші народної селекції.

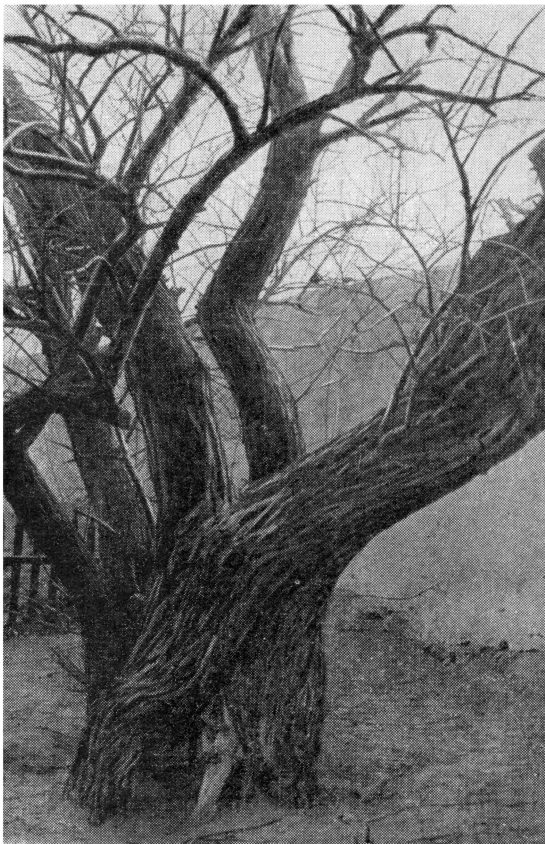
Куточок меморіального саду Т. Г. Шевченка у м. Форт Шевченка.

гадався, що біла облямівка — то глинобитна стіна навколо саду. Навче життєво-важливу фортецю, обнесли нею вдячні казахи всі десять гектарів цього дивного серед пустельного краю оазису. Та як його не берегти! Адже до Шевченка тут не було жодного деревця. А тепер цілих десять гектарів щедрого тінистого гаю, від якого «порозходились» зелені друзі і по вулицях та скверах міста, й у всі найвіддаленіші куточки півострова Мангишлаку. Не дарма ж цей оазис казахи називають з повагою «лісовою школою».

Йдемо від воріт широкою алеєю із старих туркестанських в'язів. Алея спрямована у бік Каспію. Кажуть, що її сплановано й обсаджено з ініціативи Шевченка ще в перші роки його

заслання. Чимало днів без перепочинку, працював він тут з кількома солдатами, а коли роботи були скінчені, скинув ненависного солдатського мушкета, простяг руку у бік моря й промовив: «Шлях на волю збудовано!» З того часу і звуть цю алею «Шлях на волю». Любив ходити нею Тарас Григорович, а з найбільшою насолодою пройшов в останній раз — 2 серпня 1857 року, від'їжджаючи із заслання. Шлях на волю приводить до старої, але ще міцної верби, обнесеної легенькою огорожею. На великій мармуровій дошці читаємо: «Первое дерево Сада, посаженное Т. Г. Шевченком осенью 1850 года».

Так ось яка вона — улюблениця поета, про яку він повідав в своєму листі до Осипова. Це про неї раз-по-раз зу-

Верба Тараса у м. Форт Шевченка.

стрічаємо згадки в «Щоденнику». «Відпочивав під своєю улюбленою вербою», «читав під красунею вербою...». І кожна з багатьох згадок пройнята ніжністю і шаную. Товстий приземкуватий її стовбур увінчаний широкою кроною. Кажуть, що дерево зовсім не старіє. Навіть місцеві старожили пам'ятають її з самого раннього дитинства такою, якою вона є зараз.

Верба Шевченка, наче старійшина багаточисельної, але дружної сім'ї, особливо поважна, хоч шевченківці з незвичайною любов'ю ставляться до всіх дерев Саду. Чимало їх пішло від старої верби-матері. Близько 200 зелених вербичок виростив ще сам Тарас Григорович в роки заслання, а тепер всіх їх навряд чи й перелічиш. Росте-зеленіє молоде покоління в різних куточках Саду. Привільно обжилося воно на землі, де кожен крок нагадує про дорогого всім поета і садівника Шевченка.

Підходимо до дивної споруди з велетенським дерев'яним колесом й схвильовано читаємо на меморіальній дошці «Колодець Т. Г. Шевченко». Поет сам її викопав, щоб дістати життєдайної води для вербички. Коли ж утворилась ціла вербова родина, поет обладнує ще й оригінальний пристрій для підняття води з глибокої криниці. Оддалік напіввросла в землю будівля з написом: «Землянка Т. Г. Шевченко».

Це невеличке житло поет спорудив разом з земляком Андрієм Обеременком. Вузькими крутими сходами опускаємося в маленьку кімнатку-землянку з низькою стелею і двома невеличкими віконцями. Коротке, тіснувате ліжко, куций дерев'яний стіл та примітивна піч — весь обладунок поетового житла. Замість стільця — жовтувата брила ракушняка. Майже щодень із довгих семи літ бував серед цих чотирьох білих стін Тарас Григорович. Надійно захищали вони його і від негоди і від докучливого ока наглядачів. Поруч з землянкою — невеликий, але зручний робочий стіл поета, зроблений теж його руками. Стіл витесаний із двох брил

ракушняка, а з трьох боків — лави з такого ж матеріалу. З насолодою працював Тарас Григорович за цим столом, саме тут написав багато віршів, поему «Москалева криниця», повісті «Художник», «Близнець», «Капітанша», «Варнак», більшість листів періоду заслання та записів до «Щоденника». Посеред Саду тепер меморіальний музей поета, перед яким на високому білому п'єдесталі — його погруддя. Цікаво, що це — один з перших пам'ятників Кобзареві. Його споруджено друзями та прихильниками поета ще 1881 року в 20 річницю його смерті.

А навколо благодатна смарагдова зелень, що дивує не тільки численних відвідувачів, а навіть фахівців-дендрологів.

Українські ботаніки, вивчивши біологічні особливості шевченківських верб, зробили висновок, що це досі не відомий природний гібрид верби білої, якому присвоєно тепер наукове ботанічне ім'я — Верба Тараса.

Велику жагу до життя вклав у цю рослину поет-життєлюб. От вона й росте, не старіє, всім на диво! Завидна доля її майбутнього. Ми вже згадували про молоду вербичку, що росте в садибі поета в с. Шевченкове. Вона виросла з пагона старої верби, привезеного в 1961 році з Мангишлаку. А скільки пагонів розвезені в недавні ювілейні шевченківські роки по всій Україні! В Києві і Одесі, Полтаві і Львові, Каневі, Кривому Розі і багатьох інших українських містах і садах обживається молода поросль Верб Тараса. Один пагін помандрував навіть за океан — до українців Канади, де тепер зеленіє поруч з пам'ятником великому Кобзареві. А скільки ще верб буде посаджено! Кожного року повесні, за почином полтавчан, що увінчали пам'ять поета в 1861 році, висаджуються на згадку тисячі дерев і серед них на почесному місці — Верба Тараса. Приходять люди до поетової верби, милуються її шатами, і в уяві спливає образ безсмертного Кобзаря.

ПРАПОР СВОБОДИ

Запитайте кого-небудь на Закарпатті про Дерево свободи і ви почуєте цікаву розповідь про пам'ятну липу, яка вже понад 100 років росте на одній з башт старовинного замку в Мукачеві.

Похмура, спотворена віками кам'яниця була зведена на початку XI століття як фортеця. За часів австро-угорської монархії її перетворили на в'язницю, де катували сміливих і самовідданих борців за свободу. Революційні війська під проводом Кошута у 1848 році штурмом захопили невинний замок-в'язницю і дарували свободу численним політичним в'язням. 15 червня 1848 року всі звільнені зібралися на одну з башт замку, щоб заприсягтися на вірність революції. В пам'ять про визволення та продовження самовідданої боротьби з тиранією вони шапками наносили на башту родючої землі і посадили там молоденьку липку. Більше століття, набираючись сил, мужніючи, неначе переможний прапор, вінчає башту це дерево. Товстезелений стовбур липи зараз усіяний глибокими чорними дуплами. Та все ж цвіте вона кожного року і вітер розносить далеко навкруги чудові пахощі. Щовесни місцеві лісівники старанно збирають рясні врожаї крилатих плодів-горішків, щоб виростити з них молоде покоління цікавого дерева.

Багатотисячне потомство Дерева свободи вже розійшлося звідси по всьому Закарпаттю та інших куточках Батьківщини.

Немало лип, вирощених з насіння Дерева свободи, зеленіє у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії.

Часто водить хороводи навколо старої липи весела, завзята місцева молодь. Дзвінки пісні звучать тут кожного свята. Приходять і люди старшого покоління... І всі вклоняються і віддають шану цьому живому прапорові Свободи.

СИМВОЛ ШАНИ

Небагато дерев здавна користуються такою любов'ю і шаною, як дуб. Слов'яни, стародавні греки, римляни ще на зорі своєї історії поклонялися цьому величавому кращому, що нерідко сягав своїм віком за тисячу — півтори тисячі років.

Чудодійні властивості приписували старим дубам, про них складалися міфи, легенди, пісні, билини.

У Греції дубова гілка символізувала силу, могутність та знатність роду, а дубовими вінками нагороджувалися найхоробріші воїни.

Обожнюючи дуб, греки присвятили його Аполлону — богові світла, покровителю мистецтв.

Могутні вікові дерева часто оголошувались святими, під ними відбувалися церемонії піднесення жертв богам, оракульські передбачення. Жерці на свій лад тлумачили шелест листя дубів-оракулів, шум його гілля, пророкуючи майбутню долю багаточисленним паломникам.

У стародавньому Римі дуб присвячувався верховному богові Юпітеру, а жолуді називались юпітеровими плодами. Знаменитий римський вчений-натураліст Пліній Старший у своїх творах про рослини писав, що дуби «не тронуті віками, одного віку з всесвітом, вони вражають своєю безсмертною долею, як найвеличніше чудо світу».

Подібно до греків та римлян, слов'яни теж обожнювали дуб, присвячуючи його наймогутнішому своєму богові — грому і блискавки — Перуну. В старовинних слов'янських літописах часто можна зустріти згадки про дуб — Перунове дерево. Під ним відбувалися церемонії молитов, приносились жертви, приймалися важливі військові і державні рішення.

Та це й не дивно. Адже вся історія слов'янства творилася серед дібров, тому з дубом було пов'язане все життя людей. Діброви захищали від стихії, годували, служили фортецями в боротьбі з ворогами.

То ж здавна склалася чудова традиція — садити на честь хороших людей дерева, а на згадку про найвидатніших — дуби.

Вшанував народ такою честю і великого Каменяра — І. Я. Франка. Молодий дубок, посаджений спочатку на одній із вулиць Львова, згодом перенесли до садиби будинку-музею письменника. Так і зелене він як символ глибокої народної шани до видатного українського письменника. «Батько дуже любив наші карпатські ліси, різні породи дерев, добре знався на них», — згадує син поета Тарас Іванович Франко.

За участю письменника створений і затишний садочок, що оточує теперішній музей його імені, посаджено яблуні, груші та інші дерева.

Цікава зелена пам'ятка збереглася і на батьківщині письменника — міцний, немов налитий силою, красень-дуб.

Малий, ще безвісний Івась, а згодом славетний Каменяр не раз бував під його могутньою кроною. Він тут не тільки відпочивав, а й творив у прохолодному затінку лісового велетня.

Бережуть земляки цю дорогу пам'ятку, називаючи дерево Дубом Франка. Трудящі с. Івана Франка показують його приїжджим, тепло розповідають про щирю любов великого українського письменника до природи. Вони гордяться тим, що створені талановитим письменником зразки художнього слова, вперше зазвучали саме в їх селі, під велетнем — дубом, який є живим пам'ятником великому Каменяреві.

Дуб. І. Я. Франка в с. Івана Франка.

ДЕРЕВО МИРУ

У будь-якій з країн Середземномор'я можна зустріти непоказне на вигляд і невелике за розміром дерево — оливку. З незапам'ятних часів воно годує людей всіх цих країн, даючи їм цінні плоди, рівнозначні для нас хлібові, а для мешканців Південно-Східної Азії — рису. Тому здавна у багатьох народів вважають оливку за дерево миру, а зображення голуба з оливковою гілкою стало символом борців за мир в усьому світі. З цим деревом пов'язаний і сповнений гіркого болю вислів «Немає миру під оливками», що виривався з грудей знедолених людей щоразу, коли нападали орди жорстоких завойовників. Великими почестями користувалась оливка ще в стародавній Греції. Один із міфів навіть оповідає цікаву історію її виникнення. Богиня Афіна та бог Посейдон довго не могли порозумітися, кому з них володіти Аттикою. Нарешті домовилися, що суперечка буде вирішена на користь того, хто зробить більше благодіянь. Посейдон ударом свого тризубця в скелю викликав появу життєдайного джерела, а спис Афіни, кинутий нею вглибоку вузьку тріщину скелі, проріс першим оливковим деревом. Перемогу здобула Афіна.

З оливкою стародавні греки пов'язували обряди з нагоди народження людей, коронування тощо. В Елладі, наприклад, при народженні сина батько прикрашав двері свого житла вінком з оливкових гілок. З оливкової олії виготовляли мирру, без якої не міг відбутися обряд помазання на царство (звідси миропомазаники).

Оливка, або, як її ще звуть, маслина — одна з найдревніших рослин, що культивуються людиною. Її вирощували ще за чотири тисячі років до нашої ери. Плоди і олія з неї відіграють у харчуванні населення середземноморських країн провідну роль.

Живе оливка кілька сот років, хоч з літератури відомо, що є дерева тисячолітнього віку. В Азії, наприклад, досі росте найстаріша оливка світу, що прожила, за твердженням дослідників, вже понад дві тисячі років.

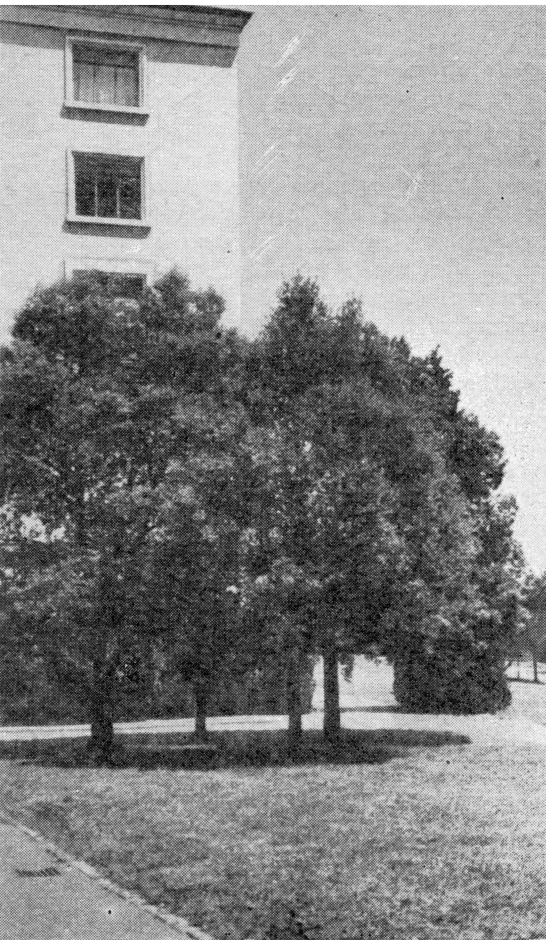
В наших субтропіках оливка культивується також не одне століття. Ще стародавній географ Стробон, відвідавши сучасне Чорноморське узбережжя Кавказу, писав, що вся Прикуринська долина була багата на оливкові насадження. Тож фахівці і сходяться на тому, що оливка завезена в Крим та на Кавказ ще першими старогрецькими переселенцями.

Понад п'ятсотрічні дерева оливок, що ростуть у Нікітському ботсаду поблизу Ялти та в Грузії, вважаються свідками давньої культури цього цінного дерева. Невисокі, з химерно покрученим віковичним гіллям, вони неодмінно привертають увагу, дивуючи своїм прадавнім віком і могутньою наснагою до життя. Кожен любитель старовини знімає перед ними капелюха, як перед справжнім чудом рослинного світу. З найдавніших часів обживались у нас дерева миру, а лиш зовсім недавно почали поширюватися й за межами субтропиків, зокрема в Краснодарському краї та Середній Азії.

Радянські вчені вивели чимало морозостійких і високоврожайних сортів оливки, деякі з них здатні зносити морози до 18 градусів. Деревя кожного року вкриваються цвітом і дають плоди.

Особливою гордістю наших людей стали довоєнні насадження олив у Туркменії, створені молодим селекціонером Дмитром Гобеєм. Йому не судилося діждатися їх врожаю, бо у важкий для Батьківщини час він загинув на фронті.

Минули роки... Буйно зеленіють та рясно плодоносять на новій для них землі чудові оливкові насадження. По сто і більше кілограмів плодів дає кожне дерево миру на цій пам'ятній план-

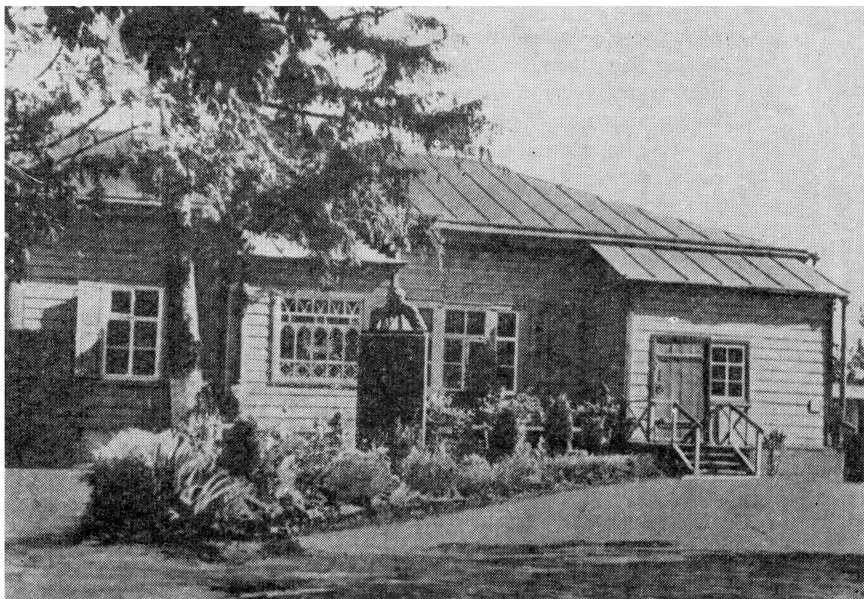
тації, створеній руками людини, яка загинула у боротьбі за мир.

Недавно мені довелося відвідати Женеvu і оглянути величну будівлю Палацу Націй. У ньому в свій час проводила роботу Ліга Націй, а тепер тут резиденція Європейського відділення ООН.

Свідками багатьох засідань і промов на захист миру були просторі зали Палацу. Біля нього, як символ миру, росте чотири дерева олив. Їх посадили після другої світової війни представники кожної з чотирьох Великих країн.

Цей невеличкий га-йок олив символічно береже найдорожче для людей — мир у всьому світі.

Дерева миру біля Палацу Націй у м. Женеві.

Ялина М. М. Коцюбинського.

ДРУЗІ ПИСЬМЕННИКА

Така вже особливість більшості дерев — наших друзів: зеленіють, квітують, рясніють плодами протягом літа, а взимку стоять голі, непривітні.

Скільки їх можна зустріти в старовинному Чернігові, а ось на одній з вулиць, що носить ім'я Михайла Коцюбинського, ви

неодмінно звернете увагу на одягнуту в усяку пору року струнку красуню-ялину. Вона зеленіє без перепочинку: і влітку і зимою. Ще здалеку замилуєшся її стрункою пірамідальною кроною, а підійдеш ближче — вічнозелена красуня, наче вітаючись, ніжно зашумить своїм верховіттям.

Ще наприкінці минулого століття її посадив М. М. Коцюбинський й понад 15 років старанно доглядав. Михайло Михайлович дуже гордився своєю вихованкою, з радістю показував її друзям, дуже любив працювати в її густій тіні або відпочивати під нею.

Не можна без хвилювання дивитися на цю вічнозелену пам'ятку видатного українського письменника і в наші дні. Щоправда, це вже не та іграшково маленька ялинка, якою знав її господар. Тепер вона розрослася величавим двадцятиметровим деревом.

Та кожного, хто заходить на подвір'я колишньої садиби М. М. Коцюбинського, де вдячні земляки створили меморіальний музей письменника, і тепер перш за все зустріча-віта його смагдаво хвойна улюблениця.

— Та хіба тільки одна вона викохана тут татом? — говорить дочка письменника, директор музею Ірина Михайлівна Коцюбинська. — Він доклав своїх рук мало не до кожної рослини, що тут росте.

Виявляється, що й п'ять кремезних лип, обабіч воріт музею, і старий в'яз біля прямої алеї, що веде до меморіального будинку, і покручений красень-клен, і світлокорий з пахучим листом волоський горіх... — усі ці дерева та багато інших, що ростуть на садибі, теж були посаджені Михайлом Михайловичем або за його активною участю. Захоплено милувався він пишним зеленим вбранням своїх вихованців влітку, з насолодою слухав таємничий шепіт багрянного листу восени.

— Особливо ж дорогим для тата було їх весняне пробудження. Дуже любив він і буйний цвіт та чудовий аромат липи. Та над усе любив він життя,— задумливо каже Ірина Михайлівна.

Чимало збереглось рослин-пам'яток і на батьківщині письменника у Вінниці. Старі груші, яблуні, вишні викохані руками ще молодого Коцюбинського, а особливо дорогим було «дерево життя» — туя, що й тепер прикрашає вхід до його рідного батьківського будинку.

Ірина Михайлівна розповідає, що Михайло Михайлович добре знався на рослинах і дуже старанно їх підбирав у своєму чернігівському садочку. Він радився з дружиною, яка мала спеціальну ботанічну освіту. То ж у «зеленій сім'ї Коцюбинських», як часто називали дружина і діти письменника свій садочок, дбайливо вирощувався міцний дуб і ніжна береза, стрункі пірамідальні тополі і ясени, кучерява червоноплідна лісова черешня, соковита з солодкою ягодою шовковиця, буйноквітучий каштан, запашна маслинка, густий лігуструм, жовта акація, червоний мигдаль, смачний кизил, ліщина та багато інших дерев і кущів. Словом, справжній ботанічний сад!

— А скільки тут було чудових квітів! — згадує Ірина Михайлівна. Теперішні (а квіти тут заповнили усю садибу) це лише невеличка частка.

Так і спливають у пам'яті рядки: «Він дуже любив квіти і, маючи знання ботаніка, говорив про них, як поет. Було приємно бачити, коли він, тримаючи в руці квітку, пестив її і розповідав про неї...— писав О. М. Горький, згадуючи про перебування М. М. Коцюбинського на острові Капрі в Італії.

— А одного разу, побачивши біля білої стіни рибальського будинку блідо-рожеві мальви,— весь засвітився в усмішці і, зняв-

ши капелюх, сказав квітам:
«Здоровенькі були! Як живе-
тесья на чужині?».

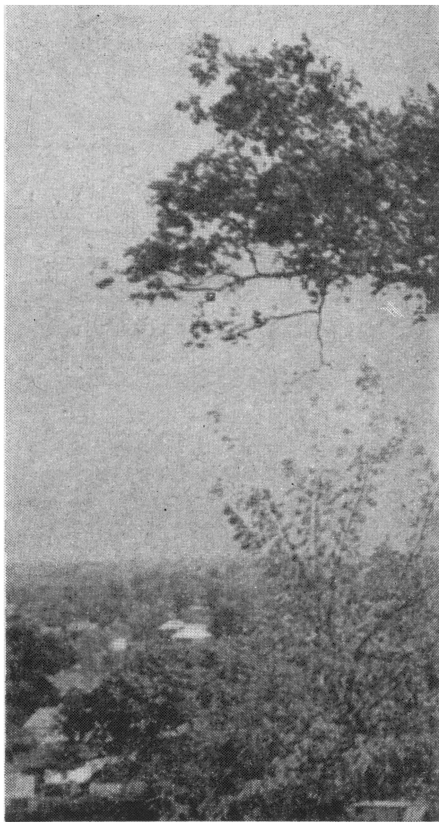
Багато зелених друзів
видатного письменника й
природолюбця не збереглося
до наших днів. Колектив
Чернігівського музею на-
пружено працює, щоб ціл-
ком відновити своєрідний
ботанічний садочок М. М. Ко-
цюбинського в такому ви-
гляді, яким він був за його
життя.

В Чернігові є ще одна
рослинна пам'ятка.

На Болдиній Горі, як
прапори, шумлять своїми
могутніми кронами два
старих дуби над могилою
письменника.

Під цими трьохсотріч-
ними велетнями, що, наче
почесна варта, стоять з обох
сторін погруддя письменни-
ка, дуже любив відпочива-
ти Михайло Михайлович, а
перед смертю заповів похо-
вати тут.

Так і поєдналась тут велич кращих представників рослин-
ного світу, з славою видатного майстра художнього слова.

Дуб біля могили М. М. Коцюбинського у м. Чернігові.

ЖИВА СПАДЩИНА

Всі добре знають Чехова — великого художника слова, Чехова — талановитого лікаря і активного громадського діяча. А от Чехов як садівник порівняно ще мало відомий.

А любив садівничу справу Антон Павлович натхненно.

Тільки випадала нагода, він з великим задоволенням віддавав свій третій улюблений справі — висаджував дерева, квіти, дбайливо доглядав їх. На це в нього йшло немало часу ще в дитячі роки у Таганрозі. Коли оглядаєш його таганрозьку оселю, що вся потонула серед дерев та кущів, впорядкованих квітників, екскурсовод стверджує: «Тут доклав праці і маленький Антоша». І хоч, звісно, мужніли крилаті клени й величаві тополі при допомозі шанувальників великого майстра слова, але основа закладена тут за участю юного Чехова.

Цікаву зелену спадщину А. П. Чехов залишив і в Підмосков'ї. Проживаючи в селі Мелехові (недалеко від Москви), він виростив чудовий плодовий сад, обсадив тополями, березами та іншими деревами ставки. Ще й тепер кожного, хто наближається до меморіальної садиби, зустрічають шеренги старих лип, посаджених Антоном Павловичем, а біля воріт садиби—стоїть Маврійський дуб, якого він любив. Недалеко звідси і невелика дерев'яна школа, побудована за проектом та на кошти письменника, а навколо школи шумлять довгокосі, білостволі, посаджені в день відкриття цього учбового закладу, берези.

Старожили згадують, як урочисто садив Антон Павлович першу берізку, що біля дверей школи, з якою старанністю працювали, обсаджуючи будівлю, перші учні та їх батьки.

Це було справжнім святом для всього глухого на той час Мелехова.

Оточене турботливим піклуванням все, що пов'язане з Антоном Павловичем Чеховим у Звенигороді під Москвою. Збереглась тут стара липа, під якою любив відпочивати письменник. Про це сповіщає кожному, хто сюди приходить, пам'ятна дошка. Просторим наметом розкинулась густа її крона. З великою цікавістю зупиняються тут численні туристи, оглядаючи свідка творчих роздумів великого російського письменника. Найбільш плідною була праця Чехова-садівника в останній період його життя на благодатній землі південного узбережжя Криму.

Кому хоч раз довелося відвідати будинок-музей А. П. Чехова в Ялті, той пам'ятає білосніжний котедж, що, здається, потонув у густій запашній зелені невеличкого затишного садочка. Садочок — робота рук Антона Павловича. Відомо, що хворий А. П. Чехов придбав на околиці м. Ялти невеличкий клатчик землі. Це був зовсім голий косогір з сухою твердою землею. Весною письменник висадив там перші дерева. «Самовіддано люблячи природу,— писала потім сестра А. П. Чехова Марія Павлівна,— брат хотів створити в Ялті квітучий куточок біля свого будинку... Цілі дні проводив він за посадкою дерев, кущів, квітів»...

Ще тільки наближаючись до музею, ви вже мимоволі замилуетесь стрункими кипарисами — улюбленцями Антона Павловича, чудовим гімалайським кедром, ще здалеку відчуєте пахощі квітучого китайського ясеня — айланта, що, наче почесний вартовий, понад п'ятдесят років стоїть біля дверей будинку.

З хвилюванням переступаєш поріг садиби. Ось стара розлога оливка-маслина. Не випадково, мабуть, посадив цей своєрідний символ миру безмежно людяний і життєлюбний господар. Кого тільки не «бачило» на своєму віку це дерево! Ще молодим воно

зустрічало численних гостей, друзів і пацієнтів Чехова, а серед них були такі велетні нашої літератури і мистецтва, як Л. Толстой, М. Горький, О. Купрін, Ів. Бунін, Д. Мамін-Сибіряк, В. Короленко, І. Левітан, Ф. Шаляпін. Воно вітало й веселу, різноголосу трупу Московського художнього театру, що в повному складі приїздила до свого улюбленого друга й автора.

Мимоволі приковує увагу й химерно покручена текома, що, звиваючись, далеко простяглася по муру. Тут же височить гостроверха пірамідальна шовковиця, ароматичний лавр благородний, червоніє плодами вічнозелена калина...

Коли вам доведеться бути в цьому саду, попросіть Сергія Григоровича Брагіна, наукового працівника будинку-музею А. П. Чехова, познайомити вас з Чеховим-садівником. Він докладно розповість, як Антон Павлович, незважаючи на важку хворобу, самовіддано працював на ділянці, виписував кращі сорти троянд та інших рослин із садівництва Млієва, Риги і навіть з Турції. Покаже він і маленьку книжечку-зошит з власноручним написом Чехова «Садъ». Антон Павлович записував назви всіх рослин, що висаджував у садку. Сто п'ятдесят дев'ять видів акуратно внесені сюди рукою письменника і майже біля кожної назви позначки допитливого садівника-письменника. Цікаво, що записи, зроблені по-латині, свідчать про добру обізнаність А. П. Чехова не тільки з рослинами, а й з складною науковою ботанічною термінологією. Назви багатьох рослин підкреслені то червоним, то зеленим олівцем. Брагін вважає, що так Антон Павлович відмічав свої спостереження за станом висаджених і занесених до цієї книжечки навесні та восени 1899 року рослин, тобто в перший рік заснування саду.

Тепер чеховський сад у повному розквіті. Магнолії й інжир, мушмула і пальми, смереки і лавровишня, самшит і фотінія... Понад 50 видів деревних, посаджених Чеховим, рослин зберегло-

ся до наших днів. Сад зазнав значної шкоди під час війни. Декілька фашистських авіабомб розірвались у його гущавині. Але зразу ж після звільнення бійці зарівняли бомбові ями, навозили родючої землі й посадили молоді деревця на місце тих, що загинули. А скільки тут тепер ніжних троянд (у Антона Павловича їх було більш як 100 сортів), різнобарвних гортензій, жасмину.

Як найдорожча ознака природи Росії й улюбленого письменником Підмосков'я, в саду була посаджена білокора берізка. А стрункий кипарис посаджений засмученою Марією Павлівною в день смерті брата. Він височить як величавий монумент біля самого будинку-музею.

Дуже люблячи природу середньої Росії, Антон Павлович вирішив відтворити в своєму садочку її маленьку частку, щоб мати дорогу йому «ілюзію півночі». Тому він старанно добирав рослини й особливо охоче садив листопадні дерева та кущі. Субтропічних же рослин, у яких листя, за його словами, «зроблені, здається, з бляхи», письменник недолюблював. Однак, це не стосувалось кипарисів та троянд, якими він щиро захоплювався.

Колектив співробітників будинку-музею доклав чимало зусиль на вивчення та відновлення чудового садка таким, яким він був за життя самовідданого хазяїна. Багато посаджено троянд тих сортів, які в свій час садив і особливо любив Антон Павлович. Висаджені, привезені з Мелехова, молоді берізки. Переселяють сюди дуби та клени з Сумщини. Антон Павлович бував у садибі друзів під Сумами, на березі мальовничого Псла, і милувався невеликим парком і дібровою, які, на превеликий жаль, в роки війни були знищені. Тепер діброву і пам'ятний парк сумчани поновили, а декілька саджанців дубів та кленів надіслали до Ялти. Щороку примножується жива спадщина А. П. Чехова.

Зовсім недавно (1966) закладено ще одну зелену пам'ятку письменникові. Цього разу в Москві на Садово-Кудринській вулиці. У невеличкому дворі червоного будинку-«комода», як називав його Антон Павлович (тепер тут музей письменника), посаджений вишневий сад.

Мине кілька років і зашумить, завітне символ гарячої любові письменника до рідної природи.

ЗЕЛЕНІ УЛЮБЛЕНЦІ

Багато пам'яток зберіг російський народ про свого великого сина О. С. Пушкіна, а серед них і про зелених друзів поета — дерева. Старі крислаті дуби і липи колишнього Ліцейського саду та інших царськосільських парків теперішнього Пушкіна — сучасники поета. Бережуть пам'ять про нього й могутні ветерани Павлівського парку, Петергофа, Літнього саду.

А кому не відомий «у лукомор'я дуб зелений...» з «Руслана і Людмили»? Прототип цього казкового дерева існує і досі, хоч має тепер досить поважний, мало не 700-річний вік. Щоправда, він наче й не збирається старіти, молодіє, квітне, зеленіє, рясніє жолудями.

У повній красі цей давній улюбленець Олександра Сергієвича, здається, без змін росте в Сугді Гатчинського району під Ленінградом, де колись був маєток Ганнібалів.

Ще в дитинстві поет слухав під його густими шатами безліч казок та переказів, одну з яких згодом і переказав з такою майстерністю.

Не менше враження справив на поета і розкішний, привабливий дуб в селі Тригорськ Псковської області. Привільно роз-

кинув він своє гілля і тепер посеред широкої рівнини. Саме про цього величного красеня Пушкін сказав:

Гляжу ль на дуб уединенный,
Я мыслю: патриарх лесов
Переживет мой век забвенный,
Как пережил он век отцов¹.

В селі Тригорськiм, як і в інших селах Пушкінського заповiдника, збереглись не тільки поодинокі дерева — сучасники поета, а навіть цілі парки. Ось хоч би Тригорський парк, що розкинувся на площі близько 20 гектарів. Кожен з цікавістю зупиниться тут біля «Скам'я Онегина» з могутніми віковичними липами та дубами навкруги. Звідси простяглася вузька алея, якою ходив Пушкін до головного паркового масиву. З тих часів залишилося багато дерев, що дивували й веселили часом сумного поета. Тут і ялина-намет і береза-сідло, сонячний годни́ник і величаві в урочистій тиші паркові зали.

Ялина-намет названа так ще за часів поета. Це рідкісне дерево 35-метрової висоти з густою дуже щільною кроною, що не пропускає ні дощу, ні світла. Старі довгі її гілки закрили все навкруги стовбура, який обіймуть лише 2—3 чоловіки. Фахівці вважають, що цій ялині не менше 400 років. Дерево було вже старим і могутнім ще за Пушкіна. Під ним найбільше любив відпочивати поет. Мабуть, саме про цю подругу своїх невеселих днів, проведених у засланні, поет написав:

Но там и я свой след оставил,
Там, ветру в дар на темну ель
Повесил звонкую свирель².

¹ А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений. Т. III. М., Изд-во АН СССР, 1963.

² А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений. Т. II. М., Изд-во АН СССР, 1963.

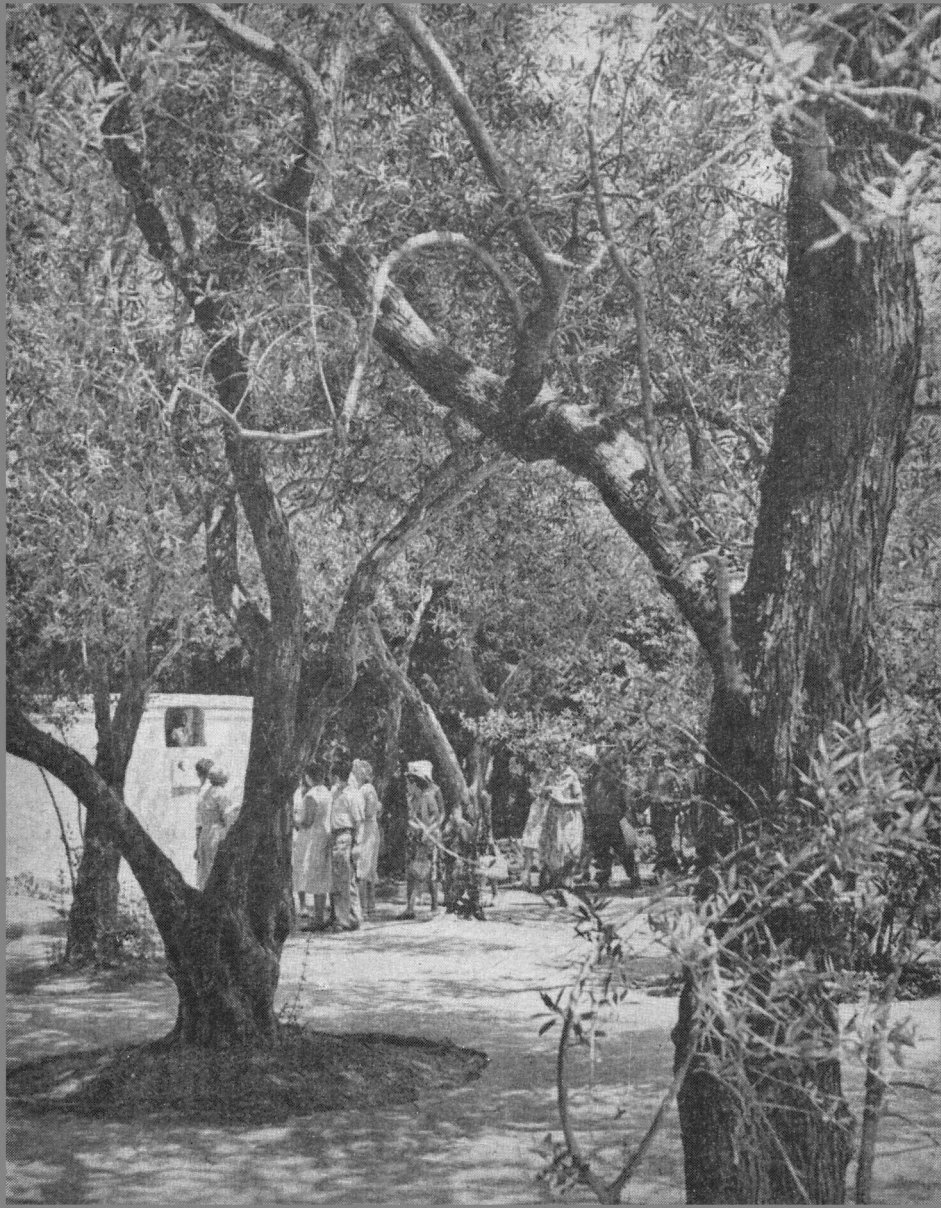
Сонячний годинник — теж деревний сюрприз парку, в якому колом на рівній галявині, наче цифрові позначки, ростуть на однаковій відстані один від одного 12 великих дубів. У сонячний день цей своєрідний годинник добре орієнтував у часі.

Дуже дорогими були О. С. Пушкіну гаї і парк сусіднього села Михайлівське. «В разные годы под вашу сень, михайловские рощи, являлся я» — згадував поет.

Михайлівський парк, або сад, як часто називав його Пушкін, незмінно захоплював поета. «Люблю сей темный сад с его прокладой и цветами», — писав він у вірші «Деревня». У парку, де прогулювався і проводив вільний час поет, народжувались і зріли його творчі задуми. Цей мальовничий парк, хоч і невеликий за розмірами (близько 9 га), але на диво затишний. Парк розподіляє на дві рівні частини чудова липова алея. Старі, майже 300-річні дерева то стрункі і дуже високі, то химерно покручені, густі, розкішні. Хоч алея і досить широка, та дерева зімкнули віти і утворили гігантський грот-тунель. Саме ця жива споруда з'єднує між собою дві велетенські круглі зелені зали-вестибюлі. Вони теж утворені дуже густими кронами вікових лип. В одній з них Пушкін дуже любив читати. Поет любив ходити вузькою стежкою на озеро або «Острів самотності», де і тепер є дерева, яким довелось «зустрічатися» з О. С. Пушкіним.

Чимало зелених друзів у Олександра Сергійовича було і на Україні. У Кам'янці, на Черкащині, Пушкін, гостюючи у Давидових, з радістю відвідував парк і з жалем залишав його. Занесений волею долі в Крим, поет деякий час жив у будинку Раєвських в Гурзуфі. Згадуючи згодом про ці дні, він писав: «В двух шагах от дома рос молоденький кипарис; каждое утро я навещал его и привязался чувством, похожим на дружество».

«Ліс священний» у м. Гурзуфі.

Меморіальна дошка в «Лісі священному».

Згодом поет М. О. Некрасов у поемі «Русские женщины» писав про це пам'ятне дерево:

У самой террасы стоял кипарис,
Поэт называл его другом,
Под ним заставлял его часто рассвет,
Он с ним, уезжая, прощался...

Цей кипарис звуть тепер пушкінським. В Гурзуфі є і «ліс священний», як називав Пушкін невеликий оливковий гай біля самого моря¹:

Там на берегу, где дремлет лес священный,
Твое я имя повторял...

¹ И. А. Кириллов. Гурзуф (краеведческий очерк). Симферополь, Крымиздат, 1957.

ДУБИ ПЕТРА І

Обабіч старого шляху, що йде з Харкова до Полтави, поблизу міста Люботина, стоїть міцний кременезний дуб. За місцевими переказами, Петро І, проїздом до Полтави (напередодні Полтавської битви), зупинявся на відпочинок саме під цим дубом, який з того часу і звуть у народі Дубом Петра І. Могутнє дерево має пишну крону 40 м в діаметрі і сягає у висоту на 25 м. Його стовбур (3 м завтовшки) міцний, вузлуватий.

Місцевість навколо дуба в роки Великої Вітчизняної війни стала ареною тривалого і запеклого бою. Цей 400-річний дуб під час артилерійської дуелі був тяжко поранений крупнокаліберним ворожим снарядом. Але з року в рік він не тільки затягав корою рани, а й поновлював гілки. Тепер росте, зеленіє, інколи на ньому рясніють крупні жолуді. Люди оберігають його. До дуба їде «в гості» багато екскурсантів.

Дуби Петра І можна побачити і на високому березі річки Москви в Колодні, де колись був загородній маєток російських царів. Старі, обпалені численними грозами, але ще досить міцні два дуби, посаджені тут ще зовсім молодим царевичем. Їм тепер по 300 років.

Цікаву пам'ятку — Дуб Петра І — оберігають в Ленінграді на Василівському острові. Ніби велетенський динозавр, що опинився в полоні, дуб височить посеред самісінької вулиці. А обабіч асфальтом котять безупинно залізні витвори — машини.

Обнесений важким ланцюгом, стоїть він, наче у кайданах, символізуючи могутність рослинного світу і переможний наступ цивілізації. Кажуть, що Петро І, оглядаючи пустельний порослий лісом Василівський острів, звернув увагу на окремі дуби-велетні. Спеціальним указом він заборонив їх рубати, наказав збирати з них жолуді і ростити дубові корабельні ліси.

З ім'ям Петра I пов'язують модриновий ліс, що недалеко від Ленінграда, посаджений за його наказом, та дубозий гай в урочищі Велика Черепаха біля Таганрога.

Модриновий ліс ще в повній силі і в наші дні, а дубовий гай — перша спроба штучного розведення лісу в степу — загинув у роки війни.

Проїжджаючи минулим літом дорогою на м. Богодухів, що на Харківщині, я мав нагоду ознайомитися ще й з сосною Петра I. Височить вона на крутому пагорбі одна-однісінька й за-кучерявилася, наче розлогий клен або дуб. Під пагорбом — монумент часів війни зі шведами. Кажуть, що саме тут, в Городні, під час нічної розвідки, був поранений Карл XII, який, сховавшись у хлів, запобіг російського полону. Коли ж наступного дня під цією сосною зробив зупинку Петро I і йому розповіли про нічну подію, він, сміючись, запевнив, що йому одному обідати краще, а з Карлом XII доля їх ще зведе.

Ім'ям Петра I називають і великий дуб, що росте на відстані денного переходу від пам'ятної сосни у бік Полтави біля Колонтаєва. Дереву цьому не менш як 500 років.

КИЇВСЬКІ КАШТАНИ

Ніжна, молода зелень заповнила чудове місто над Дніпром — Київ. Пройдіть його вулицями, скверами, парками, придивіться, скільки різноманітних тут порід дерев і кущів! Понад 250 видів!

Чарівне і багатобарвне живе вбрання! Але тільки одному з його представників — каштанові — пощастило називатися київським. Ніхто не скаже київські тополі, київські акації чи клени, а ось про каштани говорять, співають... Хіба ж можна уявити наш

рідний і милий серцю Київ без буйного цвітіння цього дерева, без густої літньої його прохолоди, без плодів-каштанів, що до краю наповнюють кишені хлопчаків і дівчаток восени.

Щоправда, більш прозаїчно настроєні ботаніки. Вони не визнають породи київського каштана, а називають його каштаном кінським звичайним. Може вони й мають рацію, особливо, якщо взяти до уваги походження та строк його першої київської прописки. Справа в тому, що каштани — дерева-екзоти і хоч їх нараховується близько 25 видів, все ж ні один з них в природних умовах у нашій країні не ріс. Каштани примандрували із Балкан, а в Києві вперше з'явилися лише років півторасти тому. Погодьтеся, що ці 150 літ для тієї, наприклад, липи, що росте біля Десятинної церкви, яка може була свідком жахливої татарської навали, або для віку дубів — сучасників вільного козацтва, славних походів Богдана Хмельницького, що ще трапляються на околицях міста: у Кончі Заспі, Голосієві, Ірпіні!

Історія зберегла цікавий факт однієї з перших масових посадок каштанів у Києві. Навесні 1842 року чекали приїзду до Києва царя Миколи I. Бажаючи чимось відзначитись, київський губернатор Бібіков вирішив обсадити на честь високого гостя теперішній бульвар ім. Т. Г. Шевченка незвичайними на той час деревами — каштанами. Зусиллями солдатів молоді деревця були посаджені на протязі кількох кілометрів по шляху, що став потім міською вулицею. Та в ніч, перед приїздом царя каштани з поспіхом викопали. Пізні прохожі були свідками як в густій темряві весняної ночі метушилися на новій магістралі, наче привиди, солдати з ліхтарями, лопатами, саджанцями. Вранці кияни побачили, що замість саджанців невідомих рослин, звалених на задвірках великими купами, обабіч дороги стояли молоденькі тополі. Приводом для такої спішної заміни каштанів стала звістка від спеціально відрядженого губернатором до Житомира

(назустріч Миколі І) гінця. Рапортуючи царю про підготовку, що провадилась в Києві до його приїзду, посланець помітив, що слухаючи доповідь про насадження каштанів, цар зобразив на обличчі гримасу невдоволення. Щоправда, кажуть, з часом розійшлась по Києву чутка, що невдоволення царя викликав овід, який вжалив не коня, а вершника (цар приймав рапорт на коні). Та як там не було, а каштанам не судилося оселитись на новоствореній вулиці. Зате в місті вони з того часу знайшли собі нову батьківщину....

Частина викопаних тоді саджанців посадили на головній алеї створюваного ботанічного саду університету, де вони ростуть і зараз. Це могутні розлогі дерева з товстими стовбурами.

Більшість же саджанців тоді загинула. Та ботанічний сад щедро поділився з містом першими врожайми.

З тих часів каштани з року в рік розповсюджувалися і не тільки в Києві, а й по всій Україні.

Цікаво поводитись вони себе в посушливих районах — Харкові, Луганську, Донецьку. На вулицях цих міст, з несприятливим для них кліматом, каштани часто серед літа скидають зовсім листяне вбрання. Наприкінці ж літа, або ранньої осені, вони вдруге одягаються молодим листям й цвітуть аж до осінніх заморозків. Бувають і не такі чудасії. У каштана, що росте в дендропарку «Тростянець» на Чернігівщині ось уже понад 50 років по чергово квітує то лівий, то правий бік крони. Кажуть, що ця загадка по-лишена нам невідомим садівником-кріпаком.

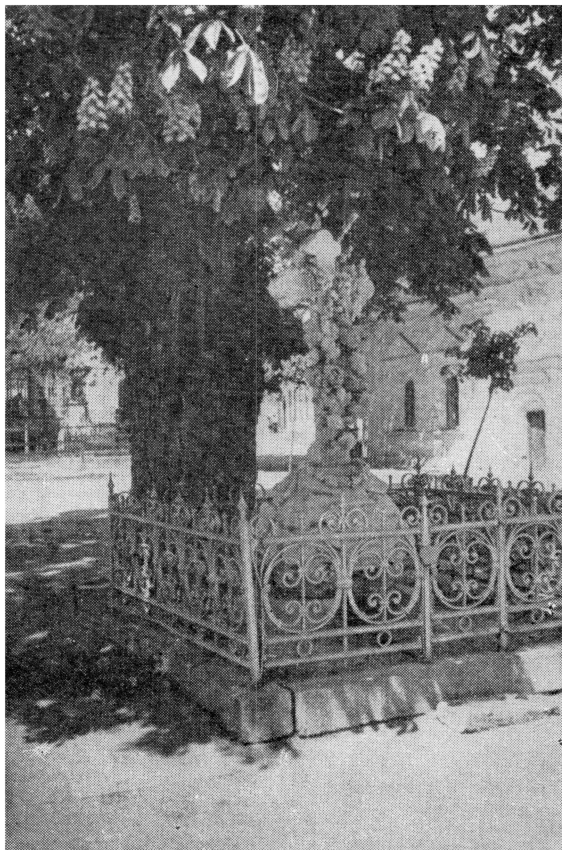
А хто з киян не милувався красенем-каштаном Ушинського, що розкинув свою могутню крону над могилою видатного російського педагога у Видубицькому заповіднику Києва. Сотнями і тисячами свічок-квітів спалахувало щовесни це красиве дерево-канделябр, вшановуючи великого друга і наставника дітей. Дерево посаджене за заповітом Ушинського. Прожило воно мало не

сто років. Ураган у 1966 році надломив його розкішну крону, але дерево знайде сили поновити гілки, бо в нього міцне коріння. Подібне сталося і з каштаном Шевченка, що ріс у Корсунь - Шевченківському парку. Понівечений бурею він відновив гілля й молоді набирає сили.

Варто згадати і два цікавих дерева за кордоном.

Одне з них пов'язане з перебуванням Володимира Ілліча Леніна в Парижі. Живучи поблизу цього розкішного дерева, Ілліч дивувався його красі, навідувався до нього в короткі хвилини перепочинку. Тепер його бережуть як найдорожчу реліквію.

Каштан К. Д. Ушинського в Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР у м. Києві.

Інше дерево — своєрідна емблема Європи. Воно, як представник одного з найкращих місцевих дерев, урочисто посаджене в географічному центрі європейського континенту — на території Грінвічської обсерваторії.

ПЛЕМ'Я МАЕСТРО

Наприкінці минулого століття біля садиби на околиці підмосковного містечка Клин кожного дня можна було зустріти немолодого сивого чоловіка. І яка б не була негода, Петро Ілліч Чайковський неодмінно вирушав у свою тривалу післяобідню прогулянку.

За дев'ять років, прожитих у просторому сірому будинку з «чудовими кімнатами, своїм невеличким садом і повною відсутністю сусідів», ні разу не зрадив великий композитор найулюбленішій своїй подрузі — природі, щодня вирушаючи на побачення з нею. Він був усе життя закоханий у «велику чудодійницю».

Чайковський мав надзвичайно сильне, можна сказати, феноменальне почуття природи. Мені невідомо другого прикладу людини, який так сильно відчував вплив природи і так сильно на неї реагував. Мало сказати, що Петро Ілліч страстно любив природу, — він її обожував!

Так говорив про значення природи в творчості і житті композитора в рефераті «П. И. Чайковский и природа» відомий російський природознавець Д. Н. Кайгородов.

І, дійсно, з самих юних літ Петру Іллічу, за його власним висловом, було притаманне щастя у пізнанні того «тихого і ні з чим незрівнянного захоплення, яке доставляє тільки природа».

Як не дивно, але, будучи людиною без останку відданою мистецтву, він все ж вважав, що «святе захоплення» природою «вище навіть від насолоди мистецтва».

І куди б не закидала доля Петра Ілліча, скрізь він зріднювався з природою, захоплено і поетично відображав у листах і щоденниках її красу.

Гостюючи в садибі приятеля в глушині Тамбовської губернії влітку 1873 року, Петро Ілліч всі дні бродить лісом, полями, сприймаючи з особливим піднесенням їх принади, а опинившись на Україні, в «незрівнянному Браїлові, плаває в якомусь океані щасливих відчуттів... по горло поринутий у блаженне споглядання природи».

Багато разів Петро Ілліч приїздив на Україну, найчастіше до сестри Саші і довго жив, як дома, в її маєтку в м. Кам'янці. З цим чудовим місцем його пов'язувало безліч тісних зв'язків. Він цікавився діяльністю декабристів, гостюванням тут Пушкіна, слухав народні мелодії і пісні, дуже плідно працював.

Чарувала його і природа цього мальовничого куточка. Скелясті береги невеличкої річки Кам'янки, густий, тінистий парк, всілякі рослини, чудові гроти не лишались поза його увагою. Мандруючи згодом по Італії, він пише братові Модесту, що зустрів «синю квіточку, яка появляється в Кам'янці у квітні».

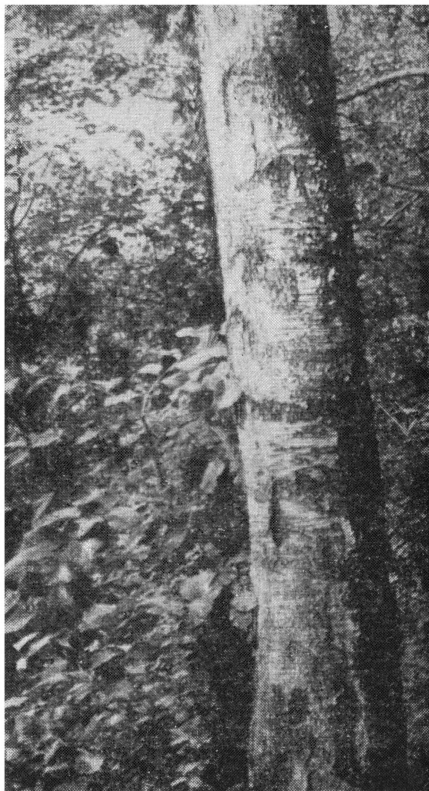
Цікаво, що одна з основних кімнат Петра Ілліча в Клинському будинку — спальня, що служила одночасно й робочим кабінетом, в якому він проводив найбільше свого часу, прикрашена чотирма невеликими картинами — пейзажами Кам'янки роботи художника Сангурського. Чимало старих дерев, кущів квітучого бузку бережуть у Кам'янці пам'ять про великого композитора. Наче потонув у розбурханих смарагдових хвилях невеликий будинок теперішнього музею Чайковського—Пушкіна—декабристів у Кам'янці. Він щодня гостинно зустрічає тисячі відвідувачів. Живими експонатами тут виступають і зелені друзі Чайковського, що обступили пам'ятні алеї, заглядають своїми вітами до вікон меморіального будиночка, задивляються у води вузьенької річечки.

Незрівнянно більше зелених друзів Петра Ілліча збереглося у Підмосков'ї, зокрема в садибі-музеї в Кліну. Саме тут він знайшов те, що над усе любив протягом життя, до чого тягнувся душою завжди: природу середньоруської рівнини з її привільною широчінню, чудовими перелісками, з такою хвилюючою для нього зміною пір року.

Тут він захоплюється своєрідними метеорологічними спостереженнями, якими вщерть переповнений щоденник та листи, які Чайковський писав у засніжені зимові дні і безвітряні світлі ночі.

Великий музикант, незрівнянний творець чудової музики П. І. Чайковський на диво майстерно вмів слухати природу, пити насолоду з кожного її подиху.

Оселяючись на короткий час то в с. Флорівсь-

Улюблена доріжка П. І. Чайковського в меморіальній садибі в Клину.

кому, то в Майдановому, поблизу Клина, він відвідує чудові навколишні ліси, не нахвалиться погодою. Слушно відзначити, що квіти були особливою любов'ю Петра Ілліча. Перевагу він віддавав польовим та лісовим квітам, до яких відносився з надзвичайною ніжністю і винятковою цікавістю. Чи то в підмосковних краях, чи на Україні, наче мала дитина, що не нарадується дивній іграшці він захоплено розглядав квіти. Гуляючи околицями Браїлова, композитор весь поринає в квітуче різноцвіття, і, як і завжди при зустрічі з природою, весь світиться щастям і радістю, допитливо розглядає кожну квітку і травинку. Описуючи одну з таких прогулянок, Петро Ілліч згадував, що він зібрав, не сходячи з місця, букет, де кожна травинка і кожна квітка була в одному екземплярі, а всього їх було близько сорока п'яти. Життя в так званий підмосковний період композитора було до краю заповнене новим захопленням. Він плекав своїми руками квіти. Тимчасово оселившись в с. Майдановому, він позначає в щоденнику, що займається квітами. А живучи в с. Фролівському, він разом з незмінним помічником — слугою Олексієм Софроновим розгортає квітникарську діяльність з властивим йому гарячій натурі розмахом. І вже з радістю повідомляє своїм друзям, що квітів посіяв та посадив велику кількість. А сам з цікавістю і нетерплячим очікуванням навідується на квітники, дивується, що так довго не з'являються сходи, бідається з приводу загибелі, на його думку, посіяного насіння і з потроєною радістю переконується, що тривоги були марними. Квіти таки ростуть, дали сходи і гарно цвітуть.

Коли вже зайшла мова про квіти в житті Чайковського, не можна обійти мовчанкою і надзвичайної його любові до «цариці квітів» (за його висловом) — конвалії. Свято проніс Петро Ілліч через все своє життя гарячу пристрасть до неї. Це захоплення було таким сильним, що він написав вірша:

В чем тайна чар твоих?
Не знаю. Но меня твое благоуханье
Как винная струя и греет, и пьянит,
Как музыка оно стесняет мне дыханье
И как огонь любви питает жар ланит.
И счастлив я, пока цветешь ты, ландыш скромный...¹

З натхненням поета працював композитор над віршем «Конвалії» і посилаючи його своєму братові Модесту Іллічу, писав, що йому вперше в житті вдалось написати непогані вірші: «Я працював над ними з таким же задоволенням, як і над музикою».

Цікаво, що на слова цього вірша Чайковського композитор А. С. Аренський написав романс.

В осінню пору, коли відцвітуть квіти, Петро Ілліч з насолодою бродив підмосковними лісами, збираючи гриби та ягоди, слухаючи осінні мелодії дубів і сосен, білявих берізок і темних ялин. Дуже любив він і невеличкий садок в Клину. В ньому він відпочивав, там народжувалася його чарівна музика.

Ось ми входимо до нього через вузьеньку, всю в зелені хвіртку, яка колись виряджала й зустрічала великого композитора і природолюбця. На одній із меморіальних дошок — сам хазяїн за диригентським пультом. А поблизу розрослися змужнілі його зелені друзі. Густо обступили вони дві алеї, що ведуть звідси у різні боки. Ліворуч — широка, простора алея підводить до меморіального будинку, а праворуч — вузьенька затишна доріжка веде до улюбленої Петром Іллічем бесідки, що ховається в гушавині парку.

¹ В. В. Холодковский. Дом в Клину. М., «Московский рабочий», 1960.

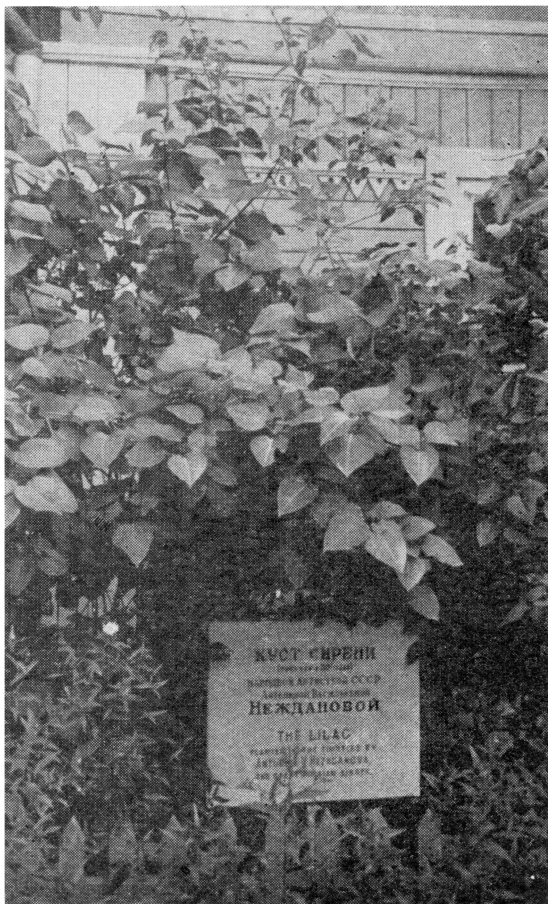
Берізки П. І. Чайковського в Клину.

Як любив ними ходити в ранкові короточасні прогулянки Чайковський, неодмінно зупиняючись то перед крислатою липою, то перед розкішним в'язом! А як дивувався він буйному цвітінню цілої плеяди он тих кленів! Хоч особлива пристрась великого композитора незмінно належала берізкам. Не випадково ж біля пам'ятника композиторові в Москві росте саме берізка.

В клинському садочку берізки майже на кожній алеї. Кожен задивляється на улюблені композитором три берізки. З ними Петро Ілліч вітався рано-вранці, виглядаючи з вікна, подовгу стояв біля них, відпочиваючи в задумі під їх кронами. І тепер поруч з ними зручна скромна лавка, що так і, здається, вичікує ра-

зом з берізками-сестрами свого хазяїна. Перед березами щедро завітчана квітами алея. Вона збережена такою як була і за часів Петра Ілліча. Кожного року оточують її з обох боків сплановані ним квітники й невеличкі дві клумби; скромно розмістились вони на алеї. Старанно вирощуються тут улюблені квіти Чайковського. Для їх розмноження відновлено невеличку оранжерею, побудовану ще за задумом Петра Ілліча. Нею він завжди гордився, показуючи друзям. А з-під шатів дерев лине чарівний, як сама музика композитора, ніжний «божественний» аромат конвалії. Багатьма острівцями оселилася вона тут ще з волі Петра Ілліча.

А відквітне конвалія і на зміну її пахощам приходять аромати

Бузок, посаджений А. В. Неждановою біля будинку-музею П. І. Чайковського.

бузку. Біля самого входу до будинку Чайковського посадили його ще в 1930 році народні артисти СРСР А. В. Нежданова та Л. В. Собінов. Живими букетами квітнуть щовесни два бузкових куші.

Мабуть, не перечив би гостинний хазяїн-садівник і ще зовсім молодому поселенцю свого садочка. Посеред широкої галявини в центрі саду в оточенні квітів і старих дерев — сучасників композитора — з'явилося недавно (2 червня 1958 року) струнке невисоке деревце з привітним шелестом темно-зеленого листу.

На білому мармурі читаємо російською і англійською мовами: «Этот дуб посажен как любовное подношение от любителей музыки всего мира».

Своїми руками посадив цей дубок знаменитий диригент Америки Леопольд Стоковський, сказавши при цьому: «Дуб — символ довголіття. Хай же живе він без смерті, як ознака нашої вдячності, бо безсмертя притаманне музиці великого маестро».

Щедрим вінком оповив сад будинок — останню оселю Петра Ілліча Чайковського — в Клину. Як його талановита музика розходяться звідси по всій землі його зелені друзі. Першими в дорогу вирушили конвалії: до Ленінграда — на могилу Петра Ілліча, Воткінська і Кам'янки — на садиби музеїв.

Поруч з пам'ятником великому композитору, що зведений у Москві біля консерваторії його імені, росте молоденька берізка, привезена з Клинського садочка.

Молодий Ван Кліберн повіз за океан галузку бузку з саду Чайковського.

Шириться зелене плем'я Петра Ілліча Чайковського по всьому світу — руками вдячних цінителів великого таланту.

Весною пружні бруньки наливаються соком, вони бринять, неначе струни арфи.

КАРЛИКИ І ВЕЛЕТНІ

Мало не десять тисяч видів деревних рослин нараховують ботаніки в лісах усього світу. Серед них є карлики і велетні. Одним з найбільш «скромних» за розмірами дерев в нашій країні вважається полярна вербичка. У вербових «лісах» тундри не сховається навіть вершник з цигаркової коробки. Звичайні гриби підвищувалися б поруч з такими рослинами-карликами, наче гулівери.

Взимку полярні вербички у сніговій шубі, а влітку їх трохи товщі сірника стовбурці підвищуються над землею на декілька сантиметрів.

Дрібні, непоказні мікро-дерева підростають на кілька міліметрів, цвітуть, дають насіння, множаться, як і всі рослини.

Поруч з вербичками викликають загальну повагу полярні берізки — також своєрідний авангард деревної рослинності на суворій Півночі.

Тривалу й запеклу боротьбу ведуть вони з року в рік з арктичною негодою, надійно пристосовуючись до суворих умов цього найхолоднішого краю. Цікаво, що в далекий льодовиковий період полярні вербички, наче військо, під тиском перемагаючого ворога відступили далеко на південь, а з потеплінням знову настирливо поверталися назад. Тепер вони закріпились на Новій Землі, Чукотці, Командорських островах.

З потеплінням, що відзначається в останній час у Арктиці, полярні дерева посуваються ще далі на північ, інколи з величезною для них швидкістю: кілометр за рік!

А хто ж представляє у нас рослинних велетнів?

Такого рангу удостоєні платани.

Пригадайте Пушкінську вулицю в Одесі. Її важко уявити без товстих дерев, покритих зеленувато-жовтими плямами молодої

кори і довгими пасмами бурої старої, що злущується. А яку приємну густу тінь утворюють розкішні їх крони, вкриті широким зубчастим листом? Оце і є платани, чи не найстаріші живі свідки історії приморського міста-героя.

Особливо величні й настаріші за віком дерева платанів біля пам'ятника О. С. Пушкіну на Приморському бульварі. Вони — сучасники перебування поета в Одесі, а один з них, біля самого пам'ятника, навіть названий Пушкінським. Переказують, що в невеликій, але густій його тіні зупинявся Олександр Сергійович, милуючись далекими морськими просторами та легкокрилими вітрилами кораблів.

Мабуть, кожен, кому довелося бути в Ялті, звертав увагу на величезні два платани поблизу моря. Вони — свідки мало не всієї історії міста, а кого їм довелося «бачити» на своєму віку, так і розповісти важко.

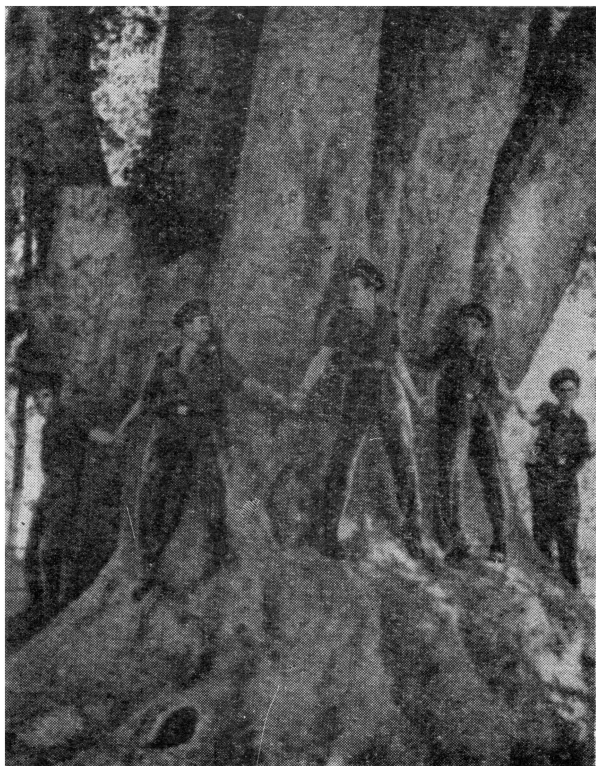
Хто тільки не відвідував цей чарівний куточок сонячної Тавриди, той неодмінно вітався з цими величезними, ставними красенями.

Платани — дерева, зніжені південним сонцем, однак їх вдалося при звичаїти і на півночі України. У Києві ось уже понад півстоліття росте високий розкішний платан Кашенка. Названий так на честь видатного вченого академіка АН УРСР Миколи Феофановича Кашенка. Він росте в садбі акліматсаду на Лук'янівці.

Щоправда, Микола Феофанович був лиш одним з піонерів розведення платана в північних районах України.

Ще років 150 тому якийсь безвісний кріпак-садівник при звичаїв цього виходця з теплого півдня в селі Сокиринцях, на Чернігівщині, де велике дерево його росте й тепер.

Учні Сокиринецького сільськогосподарського технікуму любовно оберігають це унікальне дерево і звать його платаном

Платан семи братів.

Шевченка. Тарас Григорович, відвідавши Сокиринці, зацікавився невідомим для нього деревом.

Зате в Середній Азії та на Кавказі платанам живеться привільно.

Наче підпираючи голубе небо Туркменії, стоїть могутній платан — найбільше дерево в нашій країні — біля селища Фірюза, недалеко від Ашхабада. Місцеві старожили запевняють, що дереву не менше 1000 років.

Далеко за межами республіки відомий цей рідкісний екземпляр не тільки для платанової родини, а й для всього рослинного світу.

Біля самої землі товстелезний стовбур (його можуть обійняти хіба що 10 чоловік), здається, підвищується на своєрідному фундаменті, утвореному бугристими напливами деревини. А кожен з семи стовбурів, що виходять з товстелезного приземкуватого штамбу, не менший великого дерева. Місцеві люди неодмінно розкажуть легенду, що переходить із покоління в покоління.

Сталося це в незапам'ятні часи, коли туркменська земля боронилася від жорстоких загарбників. Під час найлютішої битви з ворогами один за одним загинули в борні сім братів великої і дружної родини. Гірко оплакувало загибель хоробрих воїнів усе військо, а найбільш побивалася їх сестра Фірюза. Коли братів з належними почесними поховали, сестра посадила на могилі кожного з них платан. Щодня приходила вона доглядати молоді деревця. Коли прийшла одного разу, побачила, що платани зійшлися до купи. Найстарший брат порадив усім зустрітись. А коли зійшлись та міцно обнялись, то так і зрослися в одне могутнє дерево. Не знає воно тепер страху ні перед будь-якою негодою і не підвладне часові. За ним з того часу так і закріпилося ім'я Платан семи братів.

Найстаріший платан у світі росте ось вже понад 2300 років на острові Кос в Егейському морі. Його стовбур (біля 20 метрів в обхваті) не раз вражали грози.

Дерева-карлики і дерева-велетні — своєрідні пам'ятки природи.

ВІЧНОЗЕЛЕНА ПЕРЛИНА

Мабуть немає людини, яка б не відчувала і ніжно не любила особливо чарівну красу наших борів, з великим задоволенням не проводила під їх шатами своє дозвілля. Хіба ж можна лишатися байдужим до струнких золотокорих красунь, протягом усього року увінчаних смарагдовими кронами, не почувати принадної неповторної його тиші, чи не заслухатись на диво приємним мелодійним шелестом? А хто без насолоди вдихає цілюще повітря бору, наповнене ніжним ароматом соснового бальзаму? Кого не милує шовковистий оксамит мохових килимів, то тут, то там острівцями розстелених й щедро розквітаних запашним чебрецем та мережаною папороттю орляка? Всім добре відомі чудові властивості соснового бору, а ось з його господаркою — сосною — більшість, мабуть, не досить знайомі.

Навіть знавці рослин — ботаніки, і ті (можливо помилково) дали їй буденне ім'я сосна звичайна. Але подивіться, що ж тут звичайного? Ось вона, господарка бору, палає в топках печей, крокує по країні телеграфними стовпами, лежить мільйонами шпал під сотнями тисяч кілометрів стальних залізничних магістралей, надійно стоїть мільярдами опор у вугільних та рудних шахтах, красується в іграшках на Новий рік у квартирах і на площах. А якщо додати до цього широке застосування сосни в найрізноманітніших видах будівництва, в хімічній промисловості,

виробництві пластмас, медицині... А хімія — це целюлоза і штучний шовк, пластичні маси і штучна шкіра, целюфан і різноманітний папір. У свою чергу, кожен з цих напівфабрикатів іде на виготовлення сотень, а то й тисяч важливих виробів. Згадайте ще живицю, вітамін С з хвої, янтар... От вам і звичайна господарка соснового бору!

Неозорі соснові бори розкинулись від далекої Півночі до південних кордонів нашої Батьківщини, займаючи територію рівну Франції та Англії разом узятих. З багатьма дивними і пам'ятними деревами сосни звичайної можна познайомитися.

Сдне з них росте у Києві, де розкинувся новий житловий масив Воскресенка. На цьому місці ще зовсім недавно спокійно шумів бір. Прийшли будівельники і, наче гриби в лісі,— повиростали високі, світлі будинки. І, звичайно, що ні в кого не піднялась рука на чудернацький витвір природи, так і полишений серед масиву. От і росте собі людям на диво величезна сосна, товстий стовбур якої звивається понад землею, наче тіло велетенського удава. Зелена ж голова цієї сосни-удава, високо піднеслась вгору.

Мандруючи якомсь Олешківськими пісками на Херсонщині, я зустрів інше соснове диво — дерево на ходулях. Тривалі настирливі вітри вимели з-під великої сосни ґрунт і прирекли її стояти на голих коріннях-ходулях. Трьох метрів досягають ці опори дерева, а воно, здається, і не помічає незвичайності свого становища. Місцевий лісівник запевнив мене, що він знає цю сосну-циркачку такою вже близько десяти років.

Відпочиваючи на Харківщині, я зустрів поблизу села Васіщево дві цікаві сосни. Вони, наче колись вітаючись, подали одна одній руки-віти та так і зрослися, утворивши щось подібне до футбольних воріт.

Сосна М. В. Гоголя в с. Прохорівці на Черкащині.

«Знайшов диво»,— скептично мовив мій приятель. І, поклавшись в шухляді, дістав фото, на якому в тісних «обіймах» були зображені два старих дерева.

В перший же вихідний день я поїхав до Кончі-Заспи, що на околиці Києва. Товста, кремезна сосна щільно зрослась із старим дубом і важко було знайти межу поміж їх стовбурами і корінням.

Таких брата і сестру мені довелося згодом побачити і в Воронезькій області. Там видовище було ще більш вражаючим, бо сосна і дуб, здається, виходили від одного кореня і тільки на висоті двох метрів відгалужувалися двома товстими гілками.

Сосна постала переді мною одного разу й деревом-верблюдом.

Було це недалеко від чудового молодого міста на Північному Дінці — Північнодонецька. Разом з лісівником довго ми гадали, як могла вирости така сосна-потвора, що у місцевих хлопчиків дістала прізвисько верблюда.

Зійшлися на тому, що негода під час снігових заметілей чи ожеледі понівечила деревце ще молодим. Та жага до життя сосни звичайної така завидна і незвичайна, що здолала і цю перепону.

Цікаві ці сосни-пам'ятки, що демонструють неабияку пристосованість цього дерева до найсуворіших умов.

І на завершення розповіді хотілось згадати ще й сосну Гоголя.

На високій кручі біля села Прохорівки, що на Черкащині, широко розкинула вона свої довгі пониклі віти.

Це було улюблене, як розповідають, дерево Миколи Васильовича, який бував тут у садибі першого ректора Київського університету М. О. Максимовича.

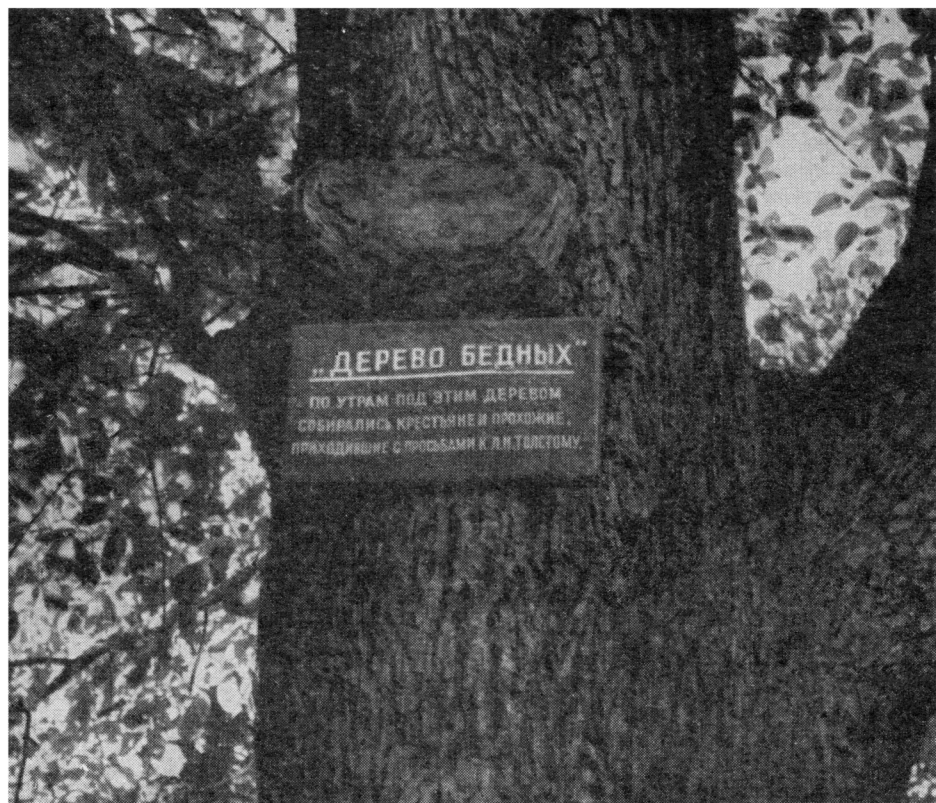
ЯСНОПОЛЯНСЬКИЙ ЛІСІВНИК

Асфальтовою трасою у бік Москви мчить з півдня автобус. Далеко на обрії бовваніє в голубій імлі темна стіна лісу. Його синь з наближенням поступово світлішає. Вже можна розгледіти й окремі стрункі ялини, вікові кряжисті дуби на узліссі, білостволі довгокосі берізки... Раптово постає на їх фоні ставний невеликий монумент — погруддя Льва Миколайовича Толстого. Мов збираючись у далеку путь, вийшов він на широкий шлях і застиг — широкобородий, спокійний, замислений... А за ним Ясна Поляна—колиска могутнього таланту, його творча лабораторія, довголітня оселя і місце поховання письменника...

За блокам'яними з зеленими капелюхами залізної кривлі вхідними баштами — урочиста тиша алеї. Багато разів Лев Миколайович згадував це місце в листах, щоденниках і творах.

В останні роки життя письменник з дружиною і сином посадили тут на зміну старим вже березам Прешпекта молоді ялини. Тепер стрункі вічнозелені дерева зустрічають і супроводять тисячі відвідувачів садиби-музею. Поміж ними збереглось і декілька старих беріз. Йдемо, хвилюючись, цією дорогою доріг великого письменника. Попереду двоповерховий будинок, де жив і працював протягом багатьох років Лев Миколайович.

Біля меморіального будинку — товстий зігнутий в'яз. Наче стомлений подорожній, спирається він на дебелий стовбур-костур. Майже зовсім вріс у кору старого в'яза невеликий дзвін. В'яз ще за життя письменника дістав назву Дерево бідних. Під широкою його кроною збиралися десятки, а то й сотні селян та численних прохачів. Всі йшли до Л. М. Толстого. Дзвін же сповіщав письменника, членів сім'ї та численних гостей про збір з нагоди обіду, сніданків, урочистих подій.

Дерево бідних.

Оддалік ще одне меморіальне дерево — висока струнка модрина, посаджена руками великого художника слова. Від екскурсовода довідуємося про одну цікаву деталь. Коли Льва Миколайовича питали, де він народився, письменник показував на верхівку цієї модрини і пояснював, що на її місці колись стояв будиночок, а на рівні верхівки була кімната його матері.

Чарівне місце — Ясна Поляна! Оточене густим поясом лісів з мальовничими переярками, звивистими прохолодними влітку стежками. І куди б не пішов у цьому затишному оазисі, скрізь зустрінеш живих сучасників і друзів письменника — дерева.

Старі липи і клени вишикувались обабіч алеї центральної садиби. Вони ще за життя письменника досягли «поважного» віку, а тепер це рідкісні красені. Зелений коридор лісу веде в один з найбільш віддалених, з урочистою тишею, куточків садиби. Тисячі молодих і старих дерев тісно обступили це місце, а високі старі липи та ясени схиляли віти над самою могилою письменника. Вони — ці живі стражі — єдині на земляному горбочку, під яким поховано творця «Війни і миру». Оддалік — поодинокі, а де й групами вікові дуби. Коли дуби скинуть своє вбрання на зиму, крізь їх крони, а то й з інших куточків садиби рельєфно вирисовуються вічнозелені крони 250-річних сосен, що ростуть обабіч Старого саду. Серед гушавини лісу — велетенська тополя, що описана в «Оповіданнях для народу».

Та Ясна Поляна славна не тільки парком, де кожне старе дерево є пам'ятником і свідком великого життя. А ще гаї, сади, великі ліси, створені з участю класика російської літератури. Лев Миколайович дуже любив свій парк, не раз сперечався, що мальовничий парк у Спаському-Лутовинові (І. С. Тургенєва) поступається і красою і затишком Ясній Полянці. Під час зустрічей письменники багато говорили про природу рідних місць, шляхи її збереження та примноження.

Тепер Ясна Поляна у повному розквіті. Набрали сили й постави чудові алеї молодих за часів Л. М. Толстого лип, щорічно рясніє врожаєм по сусідству горіхова алея, що поступово переходить у веселу березову, яка, мальовничо звиваючись, приводить до трьох ставків...

Син письменника Сергій Львович згадував, що повертаючись з прогулянки, Лев Миколайович нерідко приносив яку-небудь красиву квітку, колосок або незвичайно забарвлене листя. Він милувався знахідкою, показував її рідним, дивувався творчій здатності природи-вигадливиці.

Письменник-патріот полишив чудову зелену спадщину: Красний сад, Старий сад, Молодий сад створені за його найактивнішою участю. А лісових насаджень, де він сам «і сів, і орав», так багато, що за день і не обійдеш. Просторо розкинулись вони тут мало не на 200 га. Особливо любив Лев Миколайович чарівні російські берези, під якими зайнята площа в 128 га. Цілі гаї виросли тепер з тих молоденьких посадок, біля яких клопотав великий письменник. Особливо увагою тут користується знаменита Абрамовська посадка, яку в 1900 році письменник з гордістю показував дорогому своєму гостю О. М. Горькому. Олексій Максимович згадував потім, як бадьоро крокував Лев Миколайович по осяяних сонцем галявинах, як ласкаво пестив, наче дітей, тоненькі стовбурці дерев.

Навіть перебуваючи в Москві, Л. М. Толстой прагнув не лишатися без зелених друзів. Біля московського будинку в Хамовниках письменник влаштував затишний мальовничий садочок, що зберігся і до наших днів. У вільний час він з насолодою працював біля плодкових дерев над своїми творами в альтанці, або милувався садом з вікна свого кабінету. «Який чарівний сад,— писав Л. М. Толстой до дружини в 1882 році,— сидиш біля вікна в сад — весело, спокійно».

Про московську меморіальну садибу великого письменника дуже піклувався Володимир Ілліч Ленін. У буремні неспокійні дні він знайшов час особисто відвідати пам'ятну садибу і будинок письменника, оглянути сад і зобов'язав добре їх оберігати. Ілліч порадив відновити сад і скласти його детальний план з описом дерев, що росли тут ще за життя письменника.

«Якщо в саду яке-небудь дерево або кущ засохне,— радив Володимир Ілліч,— треба посадити на тому ж місці друге тієї ж породи, а якщо можливо, то хоч би приблизно такого ж і розміру»¹.

8 квітня 1920 року В. І. Ленін сам відредагував і підписав декрет про перетворення московської садиби письменника і Ясної Поляни в музей-заповідники.

Могутні сріблясті тополі, кремезні дуби, розлогі липи, клени, в'язи, випестовані в садочку Л. М. Толстого, тепер опинилися майже в центрі Москви. Численні відвідувачі музею знайомляться з ними, як з сучасниками і друзями великого письменника, який не тільки сам з любов'ю ростив дерева, а й пристрасно закликав до цього інших.

Захопившись насадженням молодих лісів, Л. М. Толстой бачив, як по-хижацькому нищиться ліс навколо Ясної Поляни, і з властивим йому натхненням у 1857 році склав докладний проєкт відновлення державних лісів Росії і повіз його в Петербург до міністра державного майна з тим, щоб узаконити і ввести в дію. Та реакційний царський уряд спаллював прогресивну ідею великого письменника. Цікаво, що лісонасадження у Ясній Полянці Л. М. Толстой робив цілеспрямовано, за певною системою, з глибоким знанням справи.

Насадження спочатку провадилися в ярах, балках, берегах невеличкої річки Кочака. Пізніше роботи були поширені на за-

¹ Музей-усадьба Л. Н. Толстого в Москві. Путеводитель. М., 1960.

плаву більш значної площі пойми річки Воронки. Згодом садити ліс почали на вододілах.

Велике щастя бачити посаджені тобою дерева змужнілими, пройтися під їх густими шатами. Цю насолоду не завжди має навіть лісівник. Адже дерева ростуть не дуже квапливо. Льву Миколайовичу Толстому довелося дочекатися зрілості своїх зелених вихованців.

Задумливо шумлять ліси навколо Ясної Поляни, знаменуючи велику і зворушливу любов письменника-гуманіста до рідного краю.

Може тому і заповідав він не прикрашати його могилу. Бо чи ж можна бажати кращого пам'ятника собі, ніж все те, що створено його розумом і працею.

ЗОЛОТОКВІТЕ ДИВО

Коли доведеться вам оглядати одне з пам'ятних місць старовинного Києва — рештки Десятинної церкви — не забудьте про крислату, дуплисту липу. Вона майже непомітно стоїть осторонь. Покручений, вузлуватий стовбур, а на ньому розрослися в усі боки численні товсті і вже дуже старі віти. Тільки кінці їх наїжились короткими молодими пагонами, в яких все ще буяє молоде життя.

Щовесни воно, наче граючись, весело виривається з тоненьких галузок: то ніжним зеленим листом, то золотом запашних медових квітів.

Непоказна, на перший погляд, ця липа є найстарішим рослининим довгожителем стародавнього Києва. Та й, мабуть, по всій Україні, чи й знайдеться таке довговічне дерево цієї породи.

Фахівці лісової справи, що причіпливо оглядали липу в складі спеціального консиліуму, прийшли до висновку, що вік цієї

унікальної рослини понад 800 років. Отож, є підстави гадати, що це єдиний живий свідок героїчної оборони киянами свого міста від татаро-монгольської навали.

Багато води проніс сивий Дніпро «на очах» у старій липи. Безліч подій відбулося протягом її «життя». То ж кого не схвилює такий незвичайний вік цієї деревної породи. Та не одна це корисна ознака такого розповсюдженого дерева як липа.

Здавна цінувалась вона як запашне дерево для садів, парків та озеленення вулиць. А вже про її медоносність, так, мабуть, і говорити не варто. Жодна деревна рослина не може дати за такий короткий час так багато меду. Цвіте вона близько десяти днів і бджоли встигають зібрати стільки (лише з одного дерева) меду, скільки може дати цілий гектар загальноновизнаного медоноса — гречки. Не випадково, що саме на липі зафіксовано виключний для біології бджіл факт збору нектару навіть вночі. Широко відомі й чудові смакові та цілющі якості меду-липцю.

Та хіба липа тільки цим багата: висушений липсвий цвіт застосовують як лікувальний препарат, для виготовлення духів, одеколону, заварювання чаю та настою спиртових виробів — коньяків, лікерів.

Листя з дрібними пагонами — один із кращих видів гілкового корму для худоби. З молодих листочків липи можна приготувати смачний салат.

Важливі властивості має й деревина липи. Вона дрібнопориста, їй властиве рідкісне для дерев сніжно-біле забарвлення. Вона легка, не тріскається в найнесприятливіших умовах. Тому й вважається найкращим матеріалом для різьби по дереву, виготовлення цінної тари.

І ще багато-багато можна навести подібних прикладів.

Та про це досить. Липа може стати і доброю пам'яткою і гарною прикрасою.

Кращої алеї, ніж утворили старі розлогі липи на шляху від Вінниці до Немирова, мабуть, не знайти. Двома рядами обступили вони з обох боків оцю чудову Дорогу перемог. І коли зацвітуть на початку літа липи, здається, що всі бджоли землі зібралися сюди пити медовий нектар.

Цікава історія їх посадки.

Російські війська під проводом Суворова, повернувшись після італійського походу, розквартирувались на Поділлі. Тоді й виникла думка увічнити славу суворовських богатирів Дорогою перемог. Завзято трудилися тисячі солдатських рук, насаджуючи за попередніми позначками військових топографів молоденькі липки. Старанно, наче дітей, доглядали солдати молоді саджанці. З покоління в покоління передаються перекази як зворушливо прощалися вони із своїми липками, збираючись у новий похід. А виступаючи назустріч новим баталіям на чолі з О. В. Суворовим, солдати пройшли Дорогою перемог церемоніальним маршем.

Цікаві пам'ятні дерева лип можна зустріти за межами нашої республіки.

У Спаському-Лутовинові, що на Орловщині, кожного, хто завітає сюди, дивує старий меморіальний парк І. С. Тургенєва, майже цілком представлений старими красунями-липами. Медовий аромат розноситься звідси на багато кілометрів. Чудово пройти тут в пору цвітіння по так званій Алеї заслання, де кожному липку посадив великий письменник. Цікаво ознайомитись і з центральними алеями парку, що перетнулись у вигляді гігантської цифри 19 (XIX). Вони теж обсажені липами. Це на згадку про буремне дев'ятнадцяте століття — час закладання парку. Коли ж сядете відпочити під могутніми шатами улюбленої письменником альтанки, утвореної також липами, зрозумієте, чому так любив їх великий знавець російської природи.

ЗАПАШНА КРАСУНЯ

Хто не знає чудоквітого дерева — білої акації! Хто не милувався її буйним запашним цвітом! Не раз оспівана вона в багатьох піснях, описана в драматичних творах. Згадайте музичну комедію «Біла акація», або драматичну п'єсу «Коли цвіте акація», старовинні романси і твори видатних письменників, скажімо «Перекоп» Олеса Гончара. І скрізь славиться її неповторний цвіт, хоч має це дерево багато інших корисних властивостей.

Біла акація — одна з найпоширеніших деревних порід півдня нашої країни.

У степовій частині України під час цвітіння її аромат заповнює міста і села, лине від білоакацієвих полезахисних смуг далеко навкруги колгоспними ланами. Не можна уявити Сдеси, Херсона, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Миколаєва та багатьох інших міст і сіл півдня без білої акації.

Але зовсім недавно появилась у нас акація — іноземна деревна порода. На Україну вона була завезена близько 180 років тому. Походить вона з Північної Америки.

Подорожуючи Віргінією, вчений-садівник французького короля Людовіка XIII Веспасіан Робін помітив це гарноквітуче дерево і вивіз його насіння до Парижа. Ще й тепер у Паризькому ботанічному саду росте стара велика акація, рік народження якої 1635.

На Україну це дерево переселене на початку XIX ст. На Харківщину насіння білої акації прислано безпосередньо з Північної Америки у зв'язку з відкриттям першого на Україні Харківського університету.

Професори й студенти цього закладу разом з засновником університету Василем Назаровичем Каразіним висадили по вули-

цях міста і навколо університетських будівель 1804 саджанці білої акації (на відзнаку року заснування університету). А саджанці виростив і подарував університетові брат В. Н. Каразіна Іван Назарович. Ростив він їх в Основ'яненському акліматсаді (тепер Краснокутський дендрологічний парк на Харківщині).

То ж кожне старе білоакацієве дерево Харкова, яких, до речі, залишилися одиниці, це жива пам'ятка початку університетської культури на Україні. Масові посадки у місті нового дерева створили йому широку популярність. Своєрідна білоакацієва мода, підкріплена ще й рідкісною невибагливістю дерева до умов середовища, сприяла широкому і швидкому його поширенню в північних районах України.

На півдні біла акація розповсюджувалась з саду О. К. Разумовського (поблизу Одеси), який привіз саджанці з Парижа. На вулицях міста і тепер є старі крислаті акації, що ведуть свій родовід від білоакацієвого пам'ятника Веспасіану Робіну в Парижі. До речі, відомий ботанік Карл Лінней увіковічнив ім'я Робіна, присвоївши його білій акації. Ботанікам та лісівникам з того часу біла акація відома під назвою робінія.

Білі акації розповсюдилися тепер по всій українській землі. У Переяславі росте пам'ятне дерево дружби, яке посадили колись великий український поет Т. Г. Шевченко та його друг О. Козачковський.

А пішла ця вся когорта від харківських та одеських запашних красунь.

ЗМІСТ

Дерева Ілліча	3
Побратим запорожців	9
Живий монумент	15
Вінок Кобзаря	18
Святе дерево	31
Верба Тараса	35
Прапор свободи	42
Символ шани	43
Дерево миру	46
Друзі письменника	49
Жива спадщина	54
Зелені улюбленці	58
Дуби Петра І	63
Київські каштани	64
Плем'я маестро	68
Карлики і велетні	77
Вічнозелена перлина	81
Яснополянський лісівник	85
Золотоквіте диво	90
Запашна красуня	93

Друкується за рішенням Редакційної колегії
науково-популярної літератури
Академії наук Української РСР.

СЕРГЕЙ ИВАНОВИЧ ИВЧЕНКО

ДЕРЕВЬЯ-ПАМЯТНИКИ
(На украинском языке)

Редактор *П. В. Швець*
Художній редактор *В. П. Кузь*
Фото *С. І. Івченка, П. Я. Чемериса.*
Технічний редактор *І. М. Галушко*
Коректор *І. І. Дубенко.*

БФ 01663. Зам. № 168. Вид. № 386. Тираж
14500. Папір № 1, 70 × 108¹/₃₂. Друк. фіз. арк.
3,0. Умовн.-друк. арк. 4,2. Обл.-видавн.
арк. 4,7. Підписано до друку 22/VIII 67 р.
Ціна 16 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ,
Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5, Київ,
Репіна, 4.

Ціна 16 коп.

